

KOSOVO - SRBIJA: DRUGAČIJI PRISTUP

**KOSOVO -
SRBIJA:
DRUGAČIJI
PRISTUP**

Izdavači: Institut za socijalne politike Musine Kokalari – Priština & Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Beograd

Godina izdanja: 2022

Koordinator projekta: Belgzim Kamberi

Priredili: Filip Balunović, Belgzim Kamberi,
Aleksandar Pavlović & Visar Ymeri

Podržano od: Olof Palme međunarodni centar (OPIC)

Napomena: Sadržaj ove publikacije je u potpunosti odgovornost autora i autorki i ne odražava nužno stavove OPIC ili izdavača.

Autorska prava © 2022 pripadaju izdavačima. Sva prava su zadržana. Ni jedan deo ove publikacije ne može biti reprodukovan, sačuvan ili prenošen u bilo kojoj formi (elektronskoj, mehaničkoj, fotokopiranjem ili na druge načine) bez prethodne pismene saglasnosti izdavača.

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Adresa: Kraljice Natalije 45
11000 Beograd, Srbija

Kontakt: +381 11 2646242
institut@instifdt.bg.ac.rs
<https://ifdt.bg.ac.rs/>

IPS Musine Kokalari

Adresa: Ul. B Residjo (Dervisholli)
Entrance B, Nr. 15-1
10 000 Pristina, Kosovo

Kontakt: +383 44 752 353
info@musineinstitute.org
www.musineinstitute.org

Uvod	7
Kako Srbi i Albanci mogu živeti zajedno: pričajmo drugačije priče ALEKSANDAR PAVLOVIĆ.....	11
Suživot Albanaca i Srba: Politički osvrt BLERIM ŠALJA.....	21
Rešavanje spora između Kosova i Srbije: Jedan novi lingua franca za region DUKAĐIN GORANI	27
Albanac kao Drugi: kako su Albanci zamišljeni u srpskoj kulturi? EDVARD ĐORĐEVIĆ & ALEKSANDAR PAVLOVIĆ	41
Kako zaustaviti imigracijsko „odbrojavanje“ pre nego što dođemo do nule? LIRIM KRASNIĆI	53
Borba za prazne države: migracije Albanaca i Srba ROMINA BEGAJ	63
O zabludama ekonomskog pristupa rešavanju kosovsko-srpskog pitanja FILIP BALUNOVIĆ	75
Prekograniočna saradnja u oblasti životne sredine kao prvi korak ka zajedničkom napretku BESFORT KOSOVA.....	87
Socijalno-ekološki pristup saradnji Srbije i Kosova ALEKSANDRA BULATOVIĆ	97
Prevazilaženje etničnosti: Vizija socijalnog građanstva na Zapadnom Balkanu? GEZIM KRASNIĆI	109
Lokalni aktivizam kao izazov etnocentričnom modelu građanstva na Zapadnom Balkanu? JELENA VASILJEVIĆ	121

Uvod

Odnosi između Srbije i Kosova ili, bolje rečeno – nepostojanje odnosa, ostaju jedna od glavnih prepreka regionalnom miru i saradnji. Postojeće ekonomske i političke inicijative se u potpunosti sprovode pod kišobranom neoliberalne političke ideologije, koja na region gleda kroz prizmu važne geo-strateške teritorije, kao na geo-ekonomsku tranzitnu rutu i kao relativno važno tržište ili sredstvo putem kog mogu doći do važnih tržišta. Socijalna pitanja, kao i kolektivne i individualne slobode, kolektivno i individualno blagostanje, zatim životna okolina, ekonomski potencijal i demokratija, samo su neke od žrtava takvog stanovišta. Regionom se upravlja kao nečim što je u većitoj krizi i tranziciji, sa nacionalističkim „očinskim figurama“ kao vođama, koji se predstavljaju kao garanti stabilnosti i kapitala, dok je visoka cena koja se za to plaća oličena u korupciji i autoritarizmu.

Ova knjiga okupila je različite intelektuace koji su razmatrali i predlagali jednu drugačiju i progresivniju konceptualizaciju vođenja dijaloga i razmenili gledišta oko gorućih socijalnih, ekonomskih, ekoloških i drugih pitanja kroz čije su adresiranje uočene brojne sličnosti između Srba i Albanaca. Publikacija je rezultat konferencije koja je održana u novembru 2021. u Beogradu, pri čemu je prvi put prezentovano desetak eseja. Cilj te konferencije bio je da istraži mogućnosti alternativnih, odnosno drugačijih narativa od onih koji su deo sadašnjeg političkog diskursa. Počevši od pitanja: Da li je moguće pronaći tačke preklapanja u različitim pristupima temama koje su do sad izazivale podele i antagonizme?, ova publikacija na jednom mestu okuplja jedanaest autora i autorki, sa fokusom na šest tematskih celina. Među njima su: Kako je konstruisan Drugi u slučaju srpsko-albanskih

odnosa – odnosno, kako konstruišemo Drugog kao neprijatelja, izostavljajući brojne veze i zajedničke osobine koje proizilaze iz našeg zajedničkog (balkanskog, otomanskog, jugoslovenskog) nasleđa? Koje su to ekonomske mere koje bi trebalo sprovesti kako bi se naši odnosi unapredili? Koje su zajedničke karakteristike naših tranzicija, privatizacija i stanja oko radničkih prava? Kako imigracija utiče na naša društva – da li migranti koji putuju kroz takozvanu „balkansku rutu“ donose neku značajnu promenu u tom smislu? Da li ubrzana emigracijasa Balkana može dovesti do zajedničkog napora da se borimo protiv nje – ili smo se borili za nezavisnost naših država kako bi svi iz njih pobjegli što je dalje moguće? Šta možemo ponuditi našim mladim ljudima i građanima kako bismo ih čvršće vezali za svoju zemlju i kako bismo ih ubedili da ne odlaze?

Jedanaest autora i autorki ponudilo je svoja viđenja u ovom izdanju, pri čemu su sve teme – osim ekonomije, pokrivena iz dva ugla. Prva tema, Živeti zajedno, uključuje doprinose Aleksandra Pavlovića i Blerima Šalje, koji su razmatrali i opovrgavali neke opšte-prihvaćene predrasude o prirodnoj i dugotrajnoj netrpeljivosti između Srba i Albanaca i promovisali drugačije narative o našim međusobnim vezama koji se fokusiraju na istorijsko prijateljstvo i bliskost. Adresirajući narednu temu, Konstrukcija Drugog, Dukadin Gorani i Edvard Đorđević & Pavlović, polemizovali su o trendovima u srpsko-albanskim međusobnim percepcijama u skorijoj i daljoj prošlosti i tako identifikovali instance koje bi mogle da revitalizuju duboko ukorenjena shvatanja o radikalnoj razlici i drugosti između dve nacije. U zasebnim esejima, Ljirim Krasnići i Romina Begaj dotakli su se emigracije i odliva mozgova kod Srba i Albanaca, postavljajući taj trend kao gorući problem naših društava i čitavog regiona. Suočeni sa vrtoglaviim porastom broja – posebno mladih – emigranata, Krasnići se pita na koji način je moguće zaustaviti odbrojanje pre nego što nas ostane nula, dok se Begaj fokusira na omladinu koja se vraća iz inostranstva ili je blizu odluke da se vrati – kako bi identifikovala mere koje bi mogle obrnuti ovaj proces. U četvrtom delu knjige, Filip Balunović je akcenat

stavio na ekonomska pitanja. Tako, Balunović sa svoje strane, priznaje ekonomsku saradnju kao korisnu u post-konfliktnom kontekstu i govori o prednostima i manama inicijative Otvoreni Balkan, ali odbacuje ideju da ekonomija po sebi može obezbediti magično rešenje za sva pitanja koja muče međusobno suprotstavljena društva.

Ekologijom, kao pretposlednjom temom, bave se Aleksandra Bulatović i Besfort Kosova u svojim esejima. Jasno naglasivši da ekološka pitanja ne poznaju granice, Kosova i Bulatović ocenjuju da su ekološki problemi i rizici slični za obe političke zajednice i zdušno zagovaraju saradnju pri obezbeđivanju zaštite i pristupa osnovnim prirodnim resursima – poput vode, vazduha i zemlje, koji su ugroženi od strane dominantnog predatorskog i eksploatatorskog pristupa prirodi i njenim resursima. Konačno, knjiga se završava poglavljem u kom Gezim Krasnići i Jelena Vasiljević daju svoj doprinos u vezi sa temom građanstva i lokalnog aktivizma, pri čemu autor i autorka procenjuju potencijal građanstva i građanske lojalnosti polisu, kao budućoj alternativni dominantnoj nacionalnoj odanosti i lojalnosti naciji.

Ukupno uzevši, ovaj zbornik radova okuplja intelektualce iz različitih naučnih polja, od prava, političkih nauka, sociologije do ekonomije, koji razmatraju i predlažu drugačije i progresivnije koncepcije za vođenje dijaloga, koji se ne bi samo fokusirao na normalizaciju odnosa između Srbije i Kosova, već i na druge mere i dugoročne inicijative koje bi mogle preoblikovati naša društva, transformisati među-etničke odnose i stvoriti novu dinamiku regionalne saradnje, kao i novu socijalnu i regionalnu dinamiku za promociju mira i prosperiteta.

Aleksandar Pavlović & Visar Ymeri

Kako Srbi i Albanci mogu živeti zajedno: pričajmo drugačije priče

Aleksandar Pavlović

Nakon što najpre objasnim zašto mislim da je aktuelan politički proces i dijalog *nedovoljan* za budućnost zajedničkog života i pomirenje između Srba i Albanaca, u ovom radu identifikovaću tri osnovne, ključne priče koje pričamo jedni o drugima, a koje glase da 1) *Srbi i Albanci ne mogu živeti zajedno*, 2) *našu međusobnu istoriju čini niz beskrajnih, vekovnih krvoprolića, masovnih zločina i etničkih sukoba i mržnje*, te 3) *su Srbi i Albanci drastično različiti i radikalno Drugi*. Ovim trima uobičajenim tvrdnjama suprotstavljam drugačije priče, koje kažu: 1) Srbi i Albanci su oduvek živeli zajedno, u istim političkim tvorevinama; 2) Srbi i Albanci imali su mnogo manje sukoba i žrtava nego zapadnoevropski narodi, i 3) „srpstvo“ i „albanstvo“ se međusobno ne isključuju: biti Srbin znači biti i Albanac i obrnuto.

Na kraju, suprotstavljam se implicitnom prihvatanju ideje kako nacionalistički narativ nudi lepšu, privlačniju priču od alternativnih, i zalažem se za sistematske napore u pravcu zagovaranja drugačijeg pripovednog modela naših odnosa, kao načinu da se promoviše i vaspostavi zajednički život i pomirenje.

Politički sporazum i dijalog nije dovoljan za zajednički život i pomirenje

Pretpostavka na kojoj implicitno počiva značaj koji međunarodni i domaći vlastodršci pridaju dijalogu Beograda i Prištine mogla bi se ovako opisati: kosovski problem biće rešen kada zvaničnici Srbije i Kosova postignu (i, napokon, primene) sveobuhvatan politički sporazum. Iako nesumnjivo važan, politički sporazum, držim, može doneti rešenje samo za neke aktuelne političke probleme – gde je međusobno i međunarodno priznata granica, čiji je suverenitet nad svakim metrom kosovske zemlje, čija se zastava vijori ispred UN i slično, čija se himna intonira na nekom meču. Toliko se, rekao bih, najviše može očekivati od naših političara.

Drugim rečima – ako čekamo da političko rešenje donese pomirenje između Srba i Albanaca, onda to pomirenje zaista neće doći uskoro. Sporazum će doći i proći, a ostaće nam neprijateljstvo, mržnja, sukobljeni narativi, dijametralno suprotno shvatanje balkanske istorije i ideja o večnom i nepomirljivom sukobu između Srba i Albanaca koje traje od pamtiveka i trajaće u nedogled. Za pomirenje, stoga, nije dovoljan, pa možda ni ključan, politički sporazum, već nešto što menja stvari po dubini, što ulazi u srca i glave ljudi i tera ih da smekšaju i počnu drugačije da gledaju jedni na druge. Za pomirenje je, zato, potrebno najpre da ispričamo, i onda ponavljamo, neke drugačije priče od uobičajenih. Po mom mišljenju, te bi priče trebalo da opovrgnu neke od ključnih predrasuda koje gajimo jedni o drugima ili često ponavljanih laži koje su se vremenom uspostavile kao „istina“, od kojih mi se tri čine naročito važnima.

Srbi i Albanci su oduvek živeli zajedno, i to u istim političkim tvorevinama

Najpre, valjalo bi *opovrgnuti uvreženu ideju o tome da Srbi i Albanci ne mogu da žive zajedno*. U stvari, lako bi se moglo tvrditi upravo suprotno, s obzirom na to da su retko koji narodi toliko dugo i uporno

živeli zajedno i u istim političkim tvorevinama kao Srbi i Albanci. Po dolasku Slovena na Balkan, i jedni i drugi žive unutar Vizantijske imperije, zatim praktično većina oba naroda živi dva puna veka u Raškoj pod vođstvom Nemanjića, a onda, opet zajedno, četiri-pet (kako gde) vekova u Osmanskom carstvu. Najzad, i kroz dvadeseti vek, dobar deo Albanaca živeo je u dvema Jugoslavijama, zajedno sa Srbima i drugim južnim Slovenima (v. Imami 2016-2017). Prigovor koji mi je jednom upućen – *da smo mogli da živimo zajedno samo pod stranom upravom*, takođe ne stoji: ideja vizantijskog komonvelta u praksi je značila da su svi naši vladari, dinastije i vlastela lokalnog porekla (o ideji vizantijskog komonvelta v. Obolenski 1996); u osmanskome carstvu, najveći deo lokalne administracije, kao i niz istaknutih paša i velikih vezira, dakle *de facto* upravljača carstvom, bili su srpskog i albanskog porekla – štaviše, neko bi rekao da su Srbi i Albanci u tom carstvu i najdalje stigli – Mehmed-paša Sokolović je na vrhuncu svoje moći bio namoćniji, ili jedan od najmoćnijih, ljudi na svetu u tom trenutku, kao što je to bio i veliki vezir Mehmed Ali Paša i desetine drugih *de facto* vođa Osmanskog carstva albanskog ili srpskog porekla; otprilike kao kada bi svaki treći predsednik/predsednica Evropske komisije i njihova administracija u Briselu bili sa Zapadnog Balkana.

Neverne Tome koje će reći da je to nekad bilo pa prošlo treba uputiti u to da Srbi i Albanci itekako na mnogim mestima još uvek i dalje žive zajedno, samo što *te priče* retko imamo prilike da čujemo. U zaleđu Bara i Ulcinja, lokalno stanovništvo koje se istorijski ubraja (lo) u Mrko(je)viće vekovima pokazuje amalgam slovenskih i albanskih govornih i kulturnih crta (v. Morozova 2019), a u Ulcinju, Vraki i Skadru i danas ima ljudi koji, u zavisnosti od situacije, naizmenično – ili uporedo – koriste dva imena i prezimena, jedno srpsko/crnogorsko a drugo albansko (Pavlović 2015). U dve od tri opštine na jugu Srbije u kojima žive Albanci, oni žive zajedno sa Srbima. Dalje, u Kosovskoj Mitrovici, o kojoj mislimo kao o podeljenom gradu odvojenom mostom koji čuvaju naoružani strani vojnici, postoji Bošnjaka mahala u kojoj zajedno,

i već poduže u miru, žive Srbi, Albanci, Bošnjaci, Turci i Goranci. Takvih primera ima i u Kosovskom Pomoravlju, a izvesnu pažnju u medija poslednjih godina privukli su i protesti protiv izgradnje mini-hidroelektrana u Štrpcu u kojima su *zajedno* učestvovali Srbi i Albanci. Očito, lokalno stanovništvo doživelo je potencijalno ekološko uništenje kao zajedničku pretnju i poziv na jedinstveno delovanje.

Srbi i Albanci imali su mnogo manje sukoba i žrtava nego zapadnoevropski narodi

U skladu s tim, valjalo bi *opovrgnuti ideju o tome da se naša međusobna istorija mahom sastoji od beskrajnih, vekovnih krvoprolića, masovnih zločina i etničkih sukoba i mržnje*. Istražujući stereotipe koji su vekovima nastajali na Zapadu o krvožednom, necivilizovanom Balkanu kao različitom u odnosu na Evropu, bugarsko-američka istoričarka Marija Todorova u knjizi *Imaginarni Balkan* iznosi paradoksalnu tvrdnju: „Zaista, ima nečeg specifično neevropskog u činjenici da Balkan nikako ne uspeva da dosegne dimenzije evropskih pokolja.“ (Todorova 1997: 6) Drugim rečima, istorija Evropskih naroda, pre svega međusobna istorija Nemaca, Francuza i Engleza, neuporedivo je krvavija i brutalnija od istorije odnosa Srba i Albanaca. Primera radi, dok je čitava Zapadna Evropa besnela u političkim i građanskim ratovima još od srednjeg veka, a u religioznim ratovima između katolika i protestanata sve do 17-og stoleća, mi nemamo zabeležen nijedan srednjovekovni sukob između Srba i Albanaca. Recimo, dok je između Engleske i Francuske trajao takozvani stogodišnji rat, vođen – s kraćim prekidima – od 1337. do 1453. godine, srpska i albanska vlastela, bez obzira da li su pod vlašću Nemanjića ili vizantijskih vladara, održava rodbinske i bračne veze i ne nalazi se na suprotstavljenim, zaraćenim stranama. Sredinom petnaestog veka, albanski nacionalni junak Đerđ Kastriot Skenderbeg u gradu Lješiu na jadranskoj obali sklapa savez za borbu protiv Turaka sa albanskom vlastelom iz regiona, u čemu neki albanski istoričari vide i prvi pokušaj albanskoj ujedinjenja. Ali, nikada

ni pre ni posle toga nije se albanska vlastela udruživala radi zajedničke, kolektivne borbe protiv Srba, i obratno.

Dalje, Zapadna Evropa ima dugu istoriju međusobnih verskih sukoba – recimo, samo u Bartolomejskoj noći, 1572. godine, francuski katolici brutalno su pobili desetine hiljada svojih sunarodnika sklonih reformaciji, a tzv. tridesetogodišnji rat koji je besneo u Zapadnoj Evropi između 1618. i 1648. godine odneo je prema procenama 8.000.000 života po Nemačkoj i srednjoj Evropi, itd. Za sve ovo vreme, nemamo ni naznaka nekakvih verskih sukoba širih razmera između Srba i Albanaca. Tačno je, u dvadesetom veku imali smo međusobne sukobe, koji su odneli desetine hiljada života u Balkanskim ratovima, povremene konflikte u oba svetska rata, i rat na Kosovu 1998-1999. koji je odneo desetak hiljada života (i srpska i albanska strana često manipulišu brojkama; za kritički prikaz suprotstavljenih narativa v. Gashi 2019). Ali, samo u jednoj jedinoj bici, na Somi, nastradalo je preko milion engleskih, francuskih i nemačkih mladića, od kojih 300.000 smrtno. Ponavljam, koliko god zla da smo naneli jedni drugima, nikada se u istoriji nismo ni izbliza tako sistematski i masovno istrebljivali.

3) „srpstvo“ i „albanstvo“ se međusobno ne isključuju: biti Srbin znači biti i Albanac i obrnuto

Treća ključna priča ili pripovedna nit te drugačije priče, valjalo bi da *opovrgne ideju o tome da su Srbi i Albanci drastično različiti i radikalno Drugi*. Naprotiv, kroz istoriju vidimo da biti Srbin uopšte ne znači ne biti Albanac, te da se može istovremeno biti i jedno i drugo. Kastrioti, Balšići, Crnojevići, Brankovići... a uz njih dakako i mnoštvo drugih o kojima nema sačuvanih podataka, imaju *mešano* srpsko-albansko poreklo. Etnicitet je u srednjem veku bio fluidan, i pogotovo pre širenja islama mešanja slovenskog i albanskog življa i pretakanja jednih u druge bile su uobičajena pojava. Štaviše, kada zavirimo među dinarska plemena od kojih potiče velika većina današnjih stanovnika Zapadnog Balkana, vidimo da se mnoga od njih “svojataju” tj. gaje predanja o

zajedničkim precima i poreklu (v. Barjaktarović 1991: 395-408). Tako, recimo, najstarije crnogorske istorijske zabeleške iz sredine 18-og veka pokazuju kako tadašnji Crnogorci susedne Albance „k sebi ubrajaju“, tj. vide kao srodnike. Niz kasnijih izvora potvrđuje ovo lokalno svedočanstvo. Sredinom 19-og veka, austrijski konzul u Skadru, Johanes Han, zabeležio je od lokalnih Albanaca priču o šestorici braće od kojih je nastalo šest plemena – Piperi, Kuči, Hoti, Bonkeći, Vasojevići i Krasnići (od kojih su tri srpsko-crnogorska a tri albanska). Nekoliko decenija nakon njega istu priču zabeležio je, ali među Crnogorcima, srpski putopisac Spiridon Gopčević. Od kraja 19-og veka, kako se čini, i među Crnogorcima i među Albancima sve je popularnija tradicija o petorici braće – Vasu, Krasu, Ozru, Pipu i Otu, rodonačelnicima plemena Vasojevići, Krasnići, Ozrinići, Piperi i Oti (tri crnogorska i dva albanska plemena). Ovome treba dodati i predanja o zajedničkom albansko-srpskom poreklu plemena Kuča, koji su sve do duboko u 19. vek imali etnički i religijski mešano srpsko-albansko stanovništvo, kao i brojnih drugih crnogorskih i severnoalbanskih bratstava (v. Pavlović 2019: 22-26). Ove usmene genealogije zapravo kodifikuju bliskost koja se očitava u gotovo istovetnom načinu života i pogledu na svet između ovih plemena bez obzira na njihove jezičke, religijske i etničke razlike. Iako glasoviti *Primjeri čojstva i junaštva* koje je napisao kučki junak i vojvoda Marko Miljanov odavno čine deo školske lektire Srba i Crnogoraca, kao da ne primećujemo da su čak u trećini izabranih primera plemenitosti i junaštva protagonisti Albanci, koje Miljanov smatra velikim ratnicima i uzornim junacima i narodom, itd.

Ništa drugačije ne stoje stvari ni u pogledu epskih odnosno junačkih pesama naša dva naroda. O Marku Kraljeviću pevali su pesme i Srbi i Albanci, hvaleći ga kao srpskog junaka, a o Milošu Obiliću kao albanskom junaku postoji bogata tradicija među Albancima. Tu tradiciju su prvi zabeležili upravo srpski folkloristi, posebno Veselin Čajkanović, kome srpski patriotizam i učešće u Balkanskim ratovima i Velikom ratu nije smetalo da zaključi „[d]a se naša epska poezija ne sme smatrati kao produkt isključivo srpski, kao celina koja je nastala

samo u našem narodu“, te „da je Miloš heroj koji je imao svoj kult i tradiciju i među Arbanasima i među Srbima. On je, dakle, ne samo srpski, nego i arbanaški heroj“ (Čajkanović 2010: 183). Štaviše, iako srpski istoričari nerado ulaze u tu problematiku, pošto se Kosovska bitka vodila na teritoriji Vuka Brankovića, koji je bio u rodbinskim vezama sa susednom albanskom vlastelom, *verovatno* je na srpskoj strani učestvovala i neka albanska vlastela, dok je Marko Kraljević, budući da je tada već bio vazal, *verovatno* učestvovao u bici na turskoj strani. Drugim rečima, ni Marko ni Miloš nisu samo i uvek *naši*, kao što ni Skenderbeg, čija je majka srpskog roda a jedan od braće sahranjen u Hilandaru, nije samo *njihov*. Naša istorija nije crno-bela, nije ili/ili, već je više i/i, u nijansama sive – mnogi su junaci, događaji, prostori i objekti istovremeno i srpski i albanski.

Nacionalistički narativ nije nadmoćan: uporno pričajmo drugačije priče

Da zaključim: možda nije pravo postaviti nije mogu li Srbi i Albanci zajedno, jedni s drugima, jer su oni kroz istoriju mahom tako i živeli, nego kako to da se – *posle svega* što smo zajedno prošli – to pitanje uopšte i postavlja? Jedan radni odgovor bio bi da pitanje, sumnja, neverica u našu mogućnost zajedništva, čak i koegzistencije, dolazi od upornog perpetuiranja negativnih, ružnih priča koje pričamo jedni o drugima. Birajući tri pripovedne niti – o tome da je istorija naših sukoba znatno blaža nego što se obično misli, da mi nismo radikalno Drugi već slični i bliski jedni s drugima, te da smo oduvek živeli zajedno i da to činimo i dalje – ovde sam želeo da istaknem kako nema ničega u našoj prošlosti i sadašnjosti što opravdava ili iziskuje da nastavimo sa pričama o vekovnoj mržnji, neprijateljstvu i sukobima, iz kojih samo slede dalja mržnja, sukobi i krvoprolića.

Čini mi se da smo prečesto skloni da priznamo kako nacionalizam, šta god inače mislili o njemu, prosto ima dobru priču – svi smo mi jedna nacija, povezani jezikom, tлом, krvlju predaka itd., slavne prošlosti i

junaštva, i neprekidno stradamo zajedno u pravednoj borbi da živimo ujedinjeni u srpsku/albansku naciju u sopstvenoj državi. Meni se, eto, čini da su ove drugačije priče o jednom burnom, povremeno napetom ali suštinski zajedničkom životu, koje pozivaju na pomirenje i nose poruke saradnje i prijateljstva a dolaze iz dubina našeg deljenog istorijskog, kulturnog, pa i političkog iskustva, itekako vredne pričanja, i da ih *mi* moramo uporno širiti i ponavljati. Ovo *mi* je ključno u kontekstu ove konferencije i ovog projekta, koji želi da utiče na bolju budućnost srpsko-albanskih odnosa. Ono je performativno, serlovsko mi koje želi da se konstituiše činom iskazivanja, i da u sebi objedini jedan spektar koji obuhvata pojedince, istraživače, civilno društvo i progresivne političke partije koje bi stale ispod gorenavedenih teza i obavezale se na to da ih prihvate i promovišu kroz zajedničke akcije i aktivnosti.

Bibliografija:

- Barjaktarević, M. (1990). Predanja o zajedničnom poreklu nekih crnogorskih i nekih arbanaških plemena, u: "Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji" - Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog na Cetinju 21, 22. i 23. juna 1990. godine, https://www.rastko.rs/rastko-al/zbornik1990/mbarjaktarevic-predanja_1.php
- Čajkanović, V. (2010). „Motivi prve arnautske pesme o Boju na Kosovu“, u: Ana di Lelio, Bitka na Kosovu u albanskom epu, Beograd: XX vek, 172-183.
- Gashi, S. (2019). „Conflicted Narratives: The 1998-1999 Kosovo War in History Textbooks in Kosovo and Serbia“. *Rethinking Serbian-Albanian Relations: Figuring Out the Enemy*, ed. Aleksandar Pavlović, Gazela Pudar Draško and Rigels Halili, 94-104.
- Imami, P. (2016-2017) Srbi i Albanci kroz vekove, I-III, Beograd: Samizdat.
- Miljanov, M. (1901) Primjeri čojstva i junaštva; Beograd: „Čupićeva zadužbina“.
- Morozova, M (2019). „Language Contact in Social Context: Kinship Terms and Kinship Relations of the Mrkovići in Southern Montenegro“, *Journal of language contact* 12 (2019): 305-343.
- Obolenski, D. (1996). *Vizantijski komonvelt*. Beograd: Prosveta.
- Pavlović, A. (2015). „Ljudi sa duplim imenima i prezimenima“. *Danas*, 26.05.2015. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/ljudi-sa-duplim-imenima-i-prezimenima/>
- Pavlović, A. (2019) *Imaginarni Albanac: simbolika Kosova i figura Albanca u srpskoj kulturi*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Todorova, M. (1997). *Imagining the Balkans*. New York/Oxford: Oxford University Press.

— **Aleksandar Pavlović** radi kao viši naučni saradnik na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Doktorirao na programu Studije jugoistočne Evrope na Univerzitetu u Notingemu, a bio je koordinator niza međunarodnih projekata na temu srpsko-albanskih odnosa. Glavne publikacije su mu: *Epika i politika* (Beograd: XX vek, 2014), zbornik *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa* (Beton/IFDT 2015; albansko izdanje: *Figura e armikut: ripërfytyrimi i marrëdhënieve shqiptaro-serbe*, Priština: Qendra Multimedia, 2016. Prerađeno englesko izdanje: *Rethinking Serbian-Albanian Relations: Figuring out the Enemy*, Routledge, 2019) i *Imaginarni Albanac* (IFDT:2019; Albansko izdanje *Shqiptar imagjinar*, Qendra multimedia, 2021).

Suživot Albanaca i Srba: Politički osvrt

Blerim Šalja

Mogu li Albanci i Srbi da žive zajedno? Odgovor na ovo pitanje može biti trojak, u zavisnosti od od tačke gledišta ispitanika i njihovih pogleda na svet i uverenja. Pošto trenutno ne postoji stabilan zbirni odgovor albanskog i srpskog društva koji bi se bavio tim problemom na jedan sasvim konzistentan način, ti odgovori najčešće variraju u zavisnosti od izbornih kampanja. Prve dve varijante odgovora na to pitanje kratke su i u osnovi isključive. Prema prvoj, Albanci i Srbi mogu da žive zajedno, dok prema drugoj oni ne mogu više da žive zajedno. Treća varijanta odgovora isprva tvrdi da je ovo pitanje poprilično komplikovano, ili da se na njega ne može odgovoriti naprečac i bez detaljnijeg promišljanja i analiziranja tog pitanja.

U najmanju ruku, treća varijanta glasi da je takva koegzistencija moguća, čak poželjna, ali tek nakon što se utvrdi ko je odgovoran za onemogućavanje suživota dva naroda ili se prevaziđe, jednom za svagda, tragično nasleđe prošlosti. Otud postoje i različite varijante pitanja postavljenog na početku ovog eseja. Na primer, jedna varijanta bi bila: Da li Albanci i Srbi žive zajedno na Kosovu? Druga bi mogla da glasi: Da li Albanci i Srbi žive zajedno u Srbiji? Kakva su iskustva Albanaca i Srba u tom pogledu?

Ali, hajde da za trenutak napustimo taj pristup koji naglašava retorička pitanja umesto da se valjano pozabavi temom i vratimo se

malo u prošlost. Albanci i Srbi živeli su vekovima zajedno u Osmanskom carstvu. Carstva su bila jedini državni i politički sistem u Evropi skoro dve hiljade godina. Opšte je poznato kakav je bio kvalitet ovog zajedničkog života, dok nije počelo povlačenje Osmanskog carstva krajem XIX veka i uspostavljanje nacionalnih država. To je dovelo do prvih vojnih i političkih sukoba među narodima i državama - Balkanskih ratova.

Od 1912. godine kosovski Albanci, oni iz Makedonije, Crne Gore i Preševske Doline (teritorija opština Preševo, Bujanovac i Medveđa), protiv svoje volje, u novonastaloj istorijskoj situaciji koju su nazivali okupacijom, bili su primorani da žive u Kraljevini Srbiji, a potom u Kraljevini SHS (Srba, Hrvata i Slovenaca), pa Kraljevini Jugoslaviji, Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) i Saveznoj Republici Jugoslaviji (SRJ).

Deo albanskog naroda koji je ostao unutar granica Albanije imao je potpuno drugačiju istoriju odnosa sa srpskim narodom, čime se u ovom tekstu nećemo baviti. Uz retke istorijske i političke epizode u tom 87-godišnjem periodu (od 1912. do 1999), suživot Albanaca i Srba u tim zemljama može se opisati kao potčinjavane, diskriminacija, izrabljivanje, neprekidni konflikt, sve do tog velikog epiloga u proleće 1999. godine. Sa još ređim izuzecima, u Beogradu se nije vodila politika (bez obzira na to kakva je vlast ili režim bio u Beogradu, glavnom gradu svih gore pomenutih zajedničkih država) odnosa prema kosovskim Albancima i Albancima naseljenim u drugim oblastima kao ravnopravnima, sa pravima koja bi nudila dugoročnu perspektivu suživota u zajedničkoj državi.

U leto 1999, kada je konačno postignut mir na Kosovu (ili pre nametnut) i kada su srpska vojska i policija bili primorani da napuste Kosovo, vladavina Srbije na Kosovu je okončana. Nakon dramatičnog razvoja događaja 1999, sve mogućnosti za suživot Kosova i Srbije bile su iscrpljene. To je bio epilog, sa svim ostvarenim gubicima i poredama i zaključkom koje je svima poznat.

Sada je vreme za istinski mir između Kosova i Srbije, kao i za normalizaciju odnosa između kosovskih Albanaca, kosovskih Srba,

između kosovskih Albanaca i Srba iz Srbije, između Albanaca iz Preševske doline i Srba u Srbiji. Jedni način da se postigne taj mir i koegzistencija Albanaca i Srba je dijalog najviših vlasti Kosova i Srbije, započet u Briselu u martu 2011, uz posredovanje EU, u skladu sa Rezolucijom Generalne skupštine UN iz septembra 2010. godine. Cilj tog dijaloga je, kao što je poznato, postizanje sporazuma o normalizaciji odnosa Kosova i Srbije. Ranije se mislilo, ne samo u Prištini i Beogradu, već i u glavnim prestonicama Zapada, da će demokratizacija Kosova i srpskog društva, u svim aspektima, proces koji je osnovni uslov za integraciju Kosova i Srbije u Evropsku uniju, biti od velike pomoći briselskom dijalogu. Očekivalo se da će ta „unutrašnja normalizacija“ Kosova i Srbije značajno uticati na dostignuća „spoljne normalizacije“ (između Kosova i Srbije) kroz sveobuhvatni ili pravno obavezujući sporazum o definisanju statusa odnosa između Kosova i Srbije.

Ipak, dosadašnja iskustva briselskih pregovora, koji su već ušli u dvanaestu godinu, opovrgla su ovu pretpostavku političkih elita Kosova, Srbije i Zapada. U stvarnosti, ispostavilo se da će morati da se uradi ili dogodi suprotno: bez te „spoljne normalizacije“ odnosa Kosova i Srbije, ili, bez potpisivanja sveobuhvatnog sporazuma, ne može biti nikakve „unutrašnje normalizacije“ kosovskog i srpskog društva, u punom smislu te reči. Razlog je to što albanski i srpski narod koji žive u Srbiji i na Kosovu, objektivno u velikoj meri zavise od nedovršenih političkih odnosa između Kosova i Srbije, kao dve nezavisne države.

Iako su, kako sam već pomenuo, sve istorijske opcije suživota između Kosova i Srbije iscrpljene i to do tačke sa koje nema povratka, to ne znači da istorija još uvek ne dominira u oba društva na najbrutalniji mogući način. I dalje živimo mrtvu, završenu priču. Ovu priču i dalje vrtimo na desetine mogućih načina, i dalje je koristimo i to u dnevnoj politici, predizbornim kampanjama, čak i na kulturnim događajima. Kako god bilo, svima koji žele da se suoče s realnošću postaje sve jasnije da ne može biti nikakve istinske koegzistencije dva naroda, pojedinaca ta dva naroda, bez postizanja sporazuma između Kosova i Srbije, bez obzira kako se on zvao (možemo mu smisliti više od deset naziva), ali

čija je suština jasna: priznavanje realnosti na Kosovu i u odnosima između Kosova i Srbije, koje nas ne može odvesti nikuda drugo osim do međusobnog priznavanja statusa, države Kosovo i države Srbije. Treba dodati da vreme ne radi za nas i da smo taoci jedni drugima: ne samo zbog namera Kosova i Srbije da postanu članice Evropske unije (što je nemoguće bez stvaranja okolnosti u kojima Kosovo i Srbija koegzistiraju u dobrim komšijskim odnosima), već takođe zato što je to vitalni interes Kosova i Srbije.

Vreme ne radi, kako se sve više uviđa, ni za Evropsku uniju, jer od Bregzita (ili od 2016) doživljava očiglednu političku devalvaciju u svim mogućim aspektima. Nakon ovakvog razvoja situacije, koja je objektivno nestabilna, EU ne pokazuje interes da nastavi, odlučnim koracima, na proširenju na šest zemalja Zapadnog Balkana, dok je završetak ovog procesa u interesu ne samo WB6 (međunarodna skraćenica za te zemlje), već takođe i same Evropske unije, naročito kada se uzmu u obzir geopolitička dešavanja poslednjih godina sa pojačanim prisustvom Rusije i Kine u regionu.

Jasan put i jasan vremenski okvir za evropsku perspektivu Kosova i Srbije, prema svim analizama, osnovni je uslov za postizanje konačnog sporazuma o normalizaciji između Kosova i Srbije.

Čini se da bez takve konkretne ponude Brisela prema Prištini i Beogradu nećemo videti značajniji napredak u dijalogu vlasti Kosova i Srbije, a kamoli sporazum. Međutim, trenutni zastoj u EU prema Zapadnom Balkanu, koji postaje sve problematičniji i opasniji, ne bi trebalo negativno da utiče na namere dva naroda, dve države, dva društva, da prihvate zapadne vrednosti i žive po njima na svim nivoima. Oba društva, kosovsko i srpsko podjednako, moraju da usvoje ispravan politički smer ka Zapadu na ovim novim političkim i, iznad svega, civilizacijskim prekretnicama. Zapadne vrednosti i liberalna demokratija, ako se pravilno primene na Kosovu i u Srbiji, pomoći će nam da ostavimo istoriju iza sebe jednom zauvek i usredsredimo se na budućnost dva društva, dve države i dva naroda.

Ako se ovde, na samom kraju, vratimo na početna pitanja u diskusiji i procenu mogućnosti zajedničkog života, odgovori koji dolaze prirodno, čak i iz ovog članka, podvlače mogućnost i čak neophodnost suživota Albanaca i Srba, po uzoru na Francuze i Nemce posle Drugog svetskog rata. To znači da moramo naći zajedničke imenitelje, izvan osnovnog nacionalnog i državnog identiteta, koji će omogućiti da budućnost bude potpuno drugačija od tragične prošlosti. Okretanje budućnosti, za Albance i Srbe, za Kosovo i Srbiju, predstavlja prepoznavanje sveobuhvatnog sporazuma između dve zemlje, sa uzajamnim priznanjem u srži, za osnovni dokument. Miroљjubiva koegzistencija i čak dobrosusedski odnosi Kosova i Srbije će jednom i zauvek rešiti odnos Albanaca i Srba, gde god da žive, na Kosovu ili u Srbiji. Onda će ta dva naroda, i te dve države, moći da budu zajedno u raznim regionalnim inicijativama, i što je važnije, biće zajedno i u Evropskoj uniji.

— **Blerim Šalja** je završio studije filozofije i sociologije na Univerzitetu u Prištini. Godinama je radio kao novinar i autor je deset knjiga. Blerim Šala je bio član kosovske delegacije na mirovnim pregovorima u Rambujeu (1999), koordinatorski član kosovske delegacije na pregovorima o statusu (2005-2007) i koordinatorski član kosovskog tima na pregovorima u Briselu (2013, 2014, 2015, 2017). Bio je narodni poslanik u skupštini Kosova u dva mandata i savetnik predsednika Kosova Hašima Tačija.

Rešavanje spora između Kosova i Srbije: Jedan novi lingua franca za region

„Albanski jezik ima dvostruki značaj, kao jezik političke izgradnje nacije i kao jezik identiteta. Stoga i sam govorni čin izražava politički identitet“ (Jansen, 2012) [1]

Dukađin Gorani

Kosovski Albanci razišli su se 1999. sa Srbijom kroz traumu koja nije ostavila mesta za uspomene, individualne ili kolektivne. Period koji je usledio prećutno smo krstili kao „obnovu“ – krovova, domova i naših života. Na tako mnogo načina, ta obnova budućnosti primarno je označila brisanje prošlosti: namerno i opsesivno iskorenjivanje svakog traga ili artefakta, čak i sećanja, koji bi mogli povezati dominantno albansko društvo na Kosovu sa Srbijom – njenom istorijom i kulturom. Od 1999. godine, polet nacionalne obnove mogao se meriti samo našom kolektivnom sklonošću da nametnemo društvenu amneziju u vezi sa tom infrastrukturom – socioekonomskom, sociokulturnom – sa kojom smo bili strukturno tako prepleteni najmanje jedan vek.

Dakle, za nekoliko nedelja i meseci, glavni putokazi i orijentiri drastično su se izmenili za društvo poput našeg, kosovskih Albanaca, koje se bilo prilagodilo da preživi unutar mentalnog sklopa

potčinjenosti i kulturne periferije. Od sad pa nadalje, naš svet završava se na Merdaru i Jarinju, „administrativnim prelazima“ sa Srbijom, ali se široko otvara na Vrbnici i Morini, graničnim prelazima s Albanijom. Beograd, koji je decenijama mnogim kosovskim Albancima služio kao prozor u svet, brzo su zamenili Tirana, Beč, London i Vašington.

U junu 1999. takođe je bio kraj i srpske javne i medijske komunikacije na Kosovu: radio i televizija prekinuli su emitovanje, okončana je distribucija i objavljivanje srpskih novina, časopisa, knjiga i svi proizvodi kulture u Srbiji iščezli su iz knjižara, sa kioska – i sećanja. Ipak, to se ne bi moglo reći za mnoštvo drugih, nelingvističkih proizvoda. Od PKB-ovih mlečnih proizvoda do „plazma“ keksa, preko cigli iz Mladenovca do Soko Štarkovog „smokija“, uvoz iz Srbije nastavio se bez ograničenja. Zapravo, obim uvoza srpske robe stabilno je rastao u periodu posle 1999, i do dana današnjeg predmet je žustrih rasprava o nacionalnoj sramoti među političkim puritancima u zemlji, za koje proces odvajanja od Srbije nikada neće biti u potpunosti završen bez prekida robne razmene.

Nikada se nije ni radilo o ekonomiji, glupane

Štaviše, upravo je taj fenomen povećane, a ne smanjene komercijalne razmene između Kosova i Srbije, u poskonfliktnom periodu ono što pomaže da se odrede ključne hipoteze ovog eseja – da će, u kontekstu bivše Jugoslavije/Jugozapadnog Balkana, dominantno ekonomsko prisustvo izvoznog društva kroz rudimentarnu komercijalnu razmenu, imati minimalan ili nikakav uticaj na kulturnu i političku percepciju uvoznog društva. Izvan istorije nedavnih sukoba, razaranja i krvoprolića, upravo će antagonistički narativi identiteta, žestoko poduprti jezičkim razlikama [1] (albanski i srpski jezik razlikuju se strukturno), prevladati koristeći recipročne sklonosti otuđivanju i ocnjivanju neminovnog drugog, susednog društva. Drugim rečima, ekonomija i trgovina nastaviće se paralelno sa (i nezavisno od) vladajućim narativom etničke netolerancije i šovinizma.

Kao i u drugim slučajevima širom sveta, naročito na početku ovog milenijuma (Avganistan, Irak i, nedavno, Sirija), socio-kulturni animoziteti sa korenima u iskustvima iz prošlosti i nepremostivim razlikama – to jest, *differends* – imaju male šanse da budu prevaziđeni pomoću jednog suvišnog kvazi-marksističkog uverenja, da će sama socio-ekonomska razmena konačno utrti put međuetničkom pomirenju, a time i međukulturom razumevanju. Najblaže rečeno, zajednička regionalna istorija ratova podseća nas da to što jedemo istu hranu, vozimo iste automobile i nosimo identičnu odeću nije sprečilo narode/društva bivše Jugoslavije da pokažu neviđenu netoleranciju i mržnju jedni prema drugima.

Danas se na Kosovu može naći izobilje srpskih proizvoda u prodavnicama, tržnim centrima koji se množe, ali će se teško naći osoba koja govori ili razume bilo šta na srpskom jeziku, o srpskim poslovima, društvu, politici i kulturi. Više od dve decenije nakon oružanog sukoba, uticaj srpske države na Kosovu deluje udaljeno i strano koliko i Bugarske i Grčke – što je adekvatno poređenje s obzirom na još jedno zajedničko lingvističko obeležje, upotrebu ćirilicnog pisma. Vremenom, čak i stari zajednički geografski imenitelji, gradovi i putevi, polako blede u našem kolektivnom pamćenju: niški autoput, levo isključenje za Zagreb na kružnom toku na ulazu u Beograd, granični prelaz Horgoš i mnoge druge vremenom odomaćene izraze koristi i dalje samo šačica ljudi iz sadašnje dijaspore kosovskih Albanaca tokom svog godišnjeg tranzita kroz Srbiju. Dinar, nekadašnji sveprisutni simbolični imenitelj jugoslovenskih finansija, nastavlja svoj život u Srbiji, zaboravljen od nas. Zaboravljeno je njegovo ime, ali i sve njegove istorijske i kulturne oznake koje su zakopane u prošlost.

I upravo razmere ovog epistemološkog razdora, da parafraziram Altisera (1969), čine epizodu odvajanja Kosova od Srbije tako drugačijom po strukturi od bilo koje druge u dugoj i krvavoj sagi raspada bivše Jugoslavije. Tvrdim da je, pored svih drugih ratnih nedaća, zapanjujuća žestina otuđenja drugih bila poduprta lakim odumiranjem srpskog jezika – do tada neprikosnovenog *lingua franca*

svih naroda i etničkih zajednica pod kapom bivše federacije. Danas se prave razmere te propasti mogu shvatiti pomoću analize intenziteta postkonfliktne interakcije i saradnje – i njenog odsustva – među bivšim republikama od kojih su nastale nacionalne države.

Sa druge strane, u ostatku bivše Jugoslavije odvijao se jedan gotovo potpuno obrnuti fenomen u kontekstu posleratne saradnje. Uprkos nedavnoj krvavoj istoriji, kulturna razmena nikada nije u potpunosti obustavljena između slovenačkog, hrvatskog, srpskog, bosanskohercegovačkog, crnogorskog i severnomakedonskog društva. Izvan političkih i ekonomskih sukoba, puka jezička bliskost među društvima pokazala se kao daleko uticajnija komponenta u obnovi i održavanju regionalne saradnje na širem nivou građana i društava. Paradoksalno, teško da se isto može reći za ponašanje političkih elita: do danas, one opstaju na formalnom učvršćivanju unutar etnopolitičkih agendi (stalne političke nesuglasice između Hrvatske i Srbije; neprekidno prisutna kriza u Bosni i Hercegovini u odnosima sa Republikom Srpskom; politička nestabilnost u Crnoj Gori i tako dalje), smatrajući takvu politiku oprobanim receptom za dugovečnost svoje vladavine u tradicionalno dvoličnoj realnosti regiona bivše Jugoslavije, gde je očigledna međukulturna zavisnost i razmena često narušena farsom zvanične političke netolerancije.

Mogli bi se složiti s tim da, čak i nakon tragičnih 1990-ih, neki oblik zajedničkog sociokulturnog prostora nastavlja da postoji između navedenih društava bivše Jugoslavije – osim u slučaju društva kosovskih Albanaca. Potonji slučaj uvek je ukazivao na stanje jedne razlike (differend), strukturno različit fenomen (za ovaj specifični, sociolingvistički kontekst u pogledu postkonfliktne zajednice kosovskih Albanaca vidi Jansen, 2012): nasuprot ostatku regiona, ovde je samo društvo krenulo sa raskidanjem svih veza sa srpskim/ jugoslovenskim nasleđem, bilo u pogledu sećanja na svoju prošlost, bilo u sagledavanju svoje sadašnjosti ili planiranju svoje budućnosti. Vođen istorijski projektovanim glavnim narativima etnonacionalnog oslobođenja, za kosovske Albance, značaj slobode mogao se meriti

samo sposobnošću da se odvoje od hegemonističke rutine srpskog/ jugoslovenskog kulturnog stanja. Berlinovim rečima, (1958), bila je to neobična vežba negativne slobode sa ciljem da se strukturalno obriše kulturno prisustvo neminovnog drugog. Opet, za razliku od ostatka regiona, njegove političke elite su se zadržale na suprotnom kraju od ovoga: bilo da se radi o nekadašnjoj UN/međunarodnoj administraciji ili vlastima nakon sticanja nezavisnosti, zvanični politički kurs nacionalnih vođa bio je i ostao uključivanje u regionalnu saradnju i razumevanje sa posebnim fokusom na „normalizaciju odnosa sa Republikom Srbijom“. Ukratko, na Kosovu je obimno tkivo albanskog društva ono koje ne uspeva da prigrlji koncept saradnje sa regionom bivše Jugoslavije, a ne njegovo političko vodstvo. U ostatku regiona, zaista su vlasti te – a ne društvo – koje održavaju rutinu regionalnih političkih antagonizama uprkos obilatim istorijskim zapisima o društvenoj, kulturnoj i lingvističkoj interakciji sa svojim susedima, neizbežnim drugima. Bilo kako bilo, obrnuto stanje objašnjava i istorijsku plitkost međuetničke koegzistencije i skoro nemoguće kulturne preduslove koji se zahtevaju od zajednice kosovskih Albanaca za njegovu strukturnu integraciju u bilo koji oblik prethodne (jugoslovenske) federacije.

Kao i u drugim slučajevima iz evropske istorije, posleratni intenzitet i učestalost sociokulturne razmene može da posluži kao lakmus-test za uvid u razmere i trajnost nastojanja da se oživi regionalna saradnja i međunacionalno pomirenje. U vremenu nakon Drugog svetskog rata, tempo oporavka od ratnih trauma širom Zapadne Evrope ostao je suštinski neskladan decenijama: sve do ranih 1970-ih, kulturna integracija zaostajala je za zajedničkim državnim projektima čiji je cilj bila ekonomska saradnja i obnova (za dalje čitanje vidi Džad, 2005). Među mnogim evropskim narodima i društvima u to vreme, otpor ubrzanom obnavljanju kulturnih veza i regionalne interakcije češće je poticao iz društva, nego od nevoljnosti njegovih političkih elita. Nepotrebno je naglašavati da su različite etnonacionalne pozadine, religije, kulture, istorije i – naročito – jezici, evropsku postratnu

integraciju učinili daleko napornijom i dugotrajnijom. Na mnogo nivoa, Evropska unija kakvu poznajemo danas predstavlja rezultat upornih ulaganja od vrha do dna velikog broja nacionalnih političkih elita i vlada; često do toga da zažmure na jedno oko i prave se gluve za stavove običnih građana – koji su stalno tražili neki smislen način za javno okončanje kolektivnih patnji i individualnih tragedija nakon najveće ljudske pošasti koju je svet do tada video, a i posle toga.

Još jednom, tvrdim da, kontekstualno, posleratni period u bivšoj Jugoslaviji prikazuje strukturno drugačiju sliku u odnosu na onu iz prve decenije posle Drugog svetskog rata u Zapadnoj Evropi – ako ne i u potpunosti suprotnu. Izuzev na Kosovu, ekonomska razmena i državna saradnja među ostalim novonastalim državama nastavlja da prati sve veću kulturnu razmenu među društvima u svim njenim oblicima: tokom godina, uobičajeno praćene medijske platforme, muzika, filmovi i sve druge umetničke forme bili su široko prihvaćeni i deljeni među svim društvima bivše federacije. To se može ilustrovati srpskim filmom „Toma“ (2021) koji je požen rekordnu gledanost publike u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini i ostatku bivše Jugoslavije. Sasvim sigurno, osim muzike, trik je u tome što je film za publiku memorabilija koja idealizuje nekadašnju domovinu: u jesen 2021, odlazak na „Tomu“ značio je dva sata muzičkog sanjarenja o onome što su južni Sloveni imali i izgubili u prošlom veku.

Dovoljno je reći kako se gotovo ne može naći kosovski Albanac koji je uopšte čuo za film „Toma“, a kamoli da ga je gledao. Za njih on predstavlja kulturni proizvod čiji je sadržaj istorijski nepovezan i estetički neukusan. Naravno, ne može se u potpunosti isključiti postojanje skromnih društvenih grupa – obično starijih generacija – koje bi mogle uživati u nekom nostalgичnom podsećanju na „Tomin“ romantizovani jugoslovenski svet, ali njihova sićušnost bi samo ilustrovala izuzetak u preovlađujućem pravilu koje kaže da je srpski jezik, zajedno sa drugim proizvodima kulture, postao stran kulturi i društvenoj realnosti kosovskih Albanaca posle 1999. godine.

I šta sad?

Osim formalne razmene na nivou vlada u procesu dijaloga koji potpomaže EU, interakcija između Srbije i Kosova na drugim, sociokulturnim nivoima, skoro da i ne postoji. Nažalost, poslednjih godina to se ne može reći čak ni u pogledu odnosa albanske i srpske zajednice na Kosovu. Dok je u prvoj deceniji nakon konflikta međuetničku interakciju snažno pratila i (često) nametala međunarodna administracija kroz mehanizme nadgledanja i savetovanja, njen intenzitet oštro i brzo je opao poslednjih godina, poremećen usponom neonacionalističkog diskursa što je 2021. na vlast dovelo partiju Samoopredeljenje – politički entitet, koji se uzdigao pomoću mešavine religiozne ksenofobije potkrepljene suvišnim antikolonijalističkim narativom, naguranim pod ideološku kupolu etničkog nacionalizma.

Vremenom a i danas, oznake „Srbija“ i „srpski“ zacementirani su u negativne termine u javnom diskursu kosovskih Albanaca, što ne ostavlja nikakvog prostora za bilo kakvu semantičku neutralnost. I u službenoj i u kolokvijalnoj upotrebi, oni i dalje označavaju jednu neupitnu istorijsku, političku i kulturnu – čak estetsku – zlonamernost; razliku (differend) u svom opipljivom obliku. Srpska roba se može kupiti, ali se ne govori srpski jezik; može se ići na sastanke i konferencije u Beogradu, ali se ne prate srpski mediji, ne gledaju filmovi, niti se sluša njihova muzika. To je problem sa kojim se mora računati i međudržavna komercijalna razmena, kakva god bila, neće učiniti skoro ništa da to ispravi.

Sa druge strane, suvišno je isticati simboliku nedavnog odbijanja srpskog Apelacionog suda da donese odluku o zvaničnoj upotrebi termina „Šiptar“ koji se smatra pogrdnim nazivom za etničke Albance (uprkos činjenici da oni sebe na maternjem jeziku zovu „Ščiptarima“). Od decembra 2021, to odbijanje je faktički legalizovalo njegovo korišćenje u srpskom javnom diskursu – čime je za ova dva društva postalo još teže da prevaziđu skoro nepremostive prepreke u komunikaciji koje su podignute u protekle dve decenije.

Ukratko, danas odnosi Kosova i Srbije predstavljaju jedinstven fenomen i posledicu brutalnosti ratova na Balkanu: oboje i dalje ostaju bliski susedi sa pripadnicima susednih etničkih zajednica unutar svojih granica i isprepletenom političkom perspektivom u budućnosti – a ipak, streme međusobnom otuđivanju na svim društvenim nivoima do te mere da jedni drugima zaboravljaju jezik i kulturno postojanje. Samo po sebi, to predstavlja sociokulturni i sociopolitički čorsokak bez presedana kao nigde drugde u regionu bivše Jugoslavije. Danas smo mi dva potpuno otuđena društva i države, slučajni susedi.

Kako su godine prolazile i sećanja bleдела, razmišljao sam o razumnom rešenju ovog stanja lišenog komunikacije (incommunicado) koje je i danas samonametnuto kao merna jedinica zabludne borbe da se postigne etno/nacionalna nadmoć jednog društva nad drugim. Da li su i dalje u stanju – ako su ikada i bila – da posegnu izvan granica svoje prakse izolacije odvajanjem pojma regionalne saradnje od toga da se ona smatra sastavnim delom njihove politike identiteta? Da li bi uopšte bilo izvodljivo uspostavljanje mehanizama koji bi mogli osigurati protok prihvatljivog minimuma društvenih proizvoda, izuzev cigli, pločica i keksa?

Istini za volju, bilo je (i, u nekoj meri, i dalje ima) nekoliko pokušaja, uglavnom uz pomoć međunarodnih organizacija, da se premosti sve veći jaz između nas. Filmski festivali, poneki koncert, konferencije mladih i zajedničke inicijative građanskog društva nastavljaju da se održavaju uz kritičnu međunarodnu podršku, međutim, često brzo izađu iz fokusa javnosti i sećanja, čime prete da postanu sami sebi cilj. Ipak, skoro svi ovi pokušaji spadaju u kategoriju aktivnosti izazvanih spoljnim faktorima pa se često navode kao formalni zahtevi od strane mnoštva međunarodnih subjekata čiji je zadatak negovanje regionalne stabilnosti i međuetničkog razumevanja.

Otvoreni Balkan: šta sadrži sam naziv

Dok bi neki rekli kako je engleski jezik izabran da simbolizuje sklonost regiona ka Zapadu i njegovim vrednostima, primetio bih da je namera iza imenovanja nedavne inicijative za regionalnu saradnju – Otvoreni Balkan – rezultat jedne čiste jezičke potrebe, posebno što je sada Republika Albanija postala jedan od osnivača. A upravo uključivanje Albanije i engleskog jezika čine Otvoreni Balkan inicijativom koja nadilazi poznate granice društvenog pejzaža bivše Jugoslavije – čime se dodatno umanjuje istorijsko nasleđe i dugovečnost onoga što se nekada zvalo srpsko-hrvatski jezik.

Za mene, na mnogo načina i nivoa, korišćenje engleskog za Otvoreni Balkan označava novo poglavlje u istoriji regiona. Pomalo metaforički, nagoveštava da je obnova saradnje i koegzistencije starih komšija moguća, ali uz neophodni upliv neoliberalnog narativa o udruživanju putem globalizacije. Na ovom mestu, tvrdim da je, podjednako kao albanski, engleski postao lingua franca i za Kosovo, takođe, pogotovo u kontekstu regionalnih ugovora i saradnje (vidi, između ostalih, Muniši, 2018) [1]. Nepotrebno je isticati da njegovo stavljanje u lokalni i regionalni kontekst kao sociolingvističkog nagoveštaja društvenog prihvatanja neoliberalnih vrednosti takođe govori o naporima da se prevaziđu sve veće razlike (differends) – ne samo između Kosova i Srbije, već pre između naroda bivše Jugoslavije i Albanaca.

Već neko vreme je opšte poznato da se regionalni sastanci između mlađih generacija kosovskih Albanaca i Srba – bilo u okviru Kosova bilo između Kosova i Srbije – održavaju na engleskom kao odabranom jeziku. Ovde bih pomenuo i našu skromnu, zajedničku konferenciju Instituta za socijalnu politiku Musine Kokalari iz Prištine i beogradskog univerzitetskog Instituta za filozofiju i društvenu teoriju (Beograd, novembar 2021), gde je engleski bio i jezik rasprave i u radovima.

Ako je već tako, koji su „pravi“ efekti tako velike „lingvističke promene“ u našoj zajedničkoj i regionalnoj komunikaciji? Treba li to shvatiti kao korak unapred? Ili to predstavlja krajnju tačku u

dugom procesu međusobnog otuđivanja, u osnovi definitivnog odstupanja od zajedničkog jugoslovenskog nasleđa zasnovanog na lingvističkoj hijerarhiji srpsko-hrvatskog jezika koji je suvereno vladao komunikacijom u bivšoj federaciji?

Na regionalnu saradnju obično utiče način na koji dotična društva vide i grade ono drugo; nivo nečije kompatibilnosti percepcije tuđih društvenih činjenica i sopstvenih predrasuda često igra odlučnu ulogu u jačanju ili slabljenju zajedničke komunikacije, interakcije i saradnje. U tom pogledu, u Srbiji postoji nesklad između tradicionalnog, rutinskog poimanja kosovskih Albanaca kao upućenih u (nekadašnji) srpsko-hrvatski jezik i kulturu – i stvarne činjenice njihove nesvesnosti o zajedničkom nasleđu prošlosti, naročito lingvističkom.

Slična shvatanja ipak su samo sporadična među kosovskim Albancima: znanje albanskog retko se – možda nikad – očekuje od pripadnika srpske zajednice na Kosovu (sa druge strane, od drugih zajednica se podrazumeva da znaju Albanski, naročito od Turaka i Roma). Ipak, postoji empirijski razlog za to: srpski (ili srpsko-hrvatski) je bio neupitni *lingua franca* bivše države, te su stoga društva koja su ga koristila retko pokušavala da nauče jezike (bivših) manjinskih zajednica, to jest, Albanaca, Mađara, Turaka, Roma, itd. Da parafraziram Spivak (2007), nema mnogo koristi od učenja jezika podređenih. U bivšoj Jugoslaviji uglavnom se od društava susednih Srbiji i Hrvatskoj očekivalo da budu dvojezična – to jest, srpsko-hrvatski je bio obavezan – ali ne i od hrvatskog i srpskog društva. U protekle dve decenije, ovaj trend oštrog smanjenja regionalne dvojezičnosti na istorijskoj, političkoj i identitetskoj osnovi postao je norma na Kosovu: bez obzira na njegovo formalno uređenje, zakone i etničku demografiju, albanske i srpske zajednice retko su – ako i tada – ulagale napor da nauče jezik jedni od drugih. U novonastalom (i obrnutom) postkonfliktnom okruženju, nekada podređeni (Albanci) bi glatko odbili da uče jezik nekada nadređenih a sada potčinjenih Srba, i obrnuto.

Odist, u kontekstu inicijative Otvoreni Balkan, engleski kao *lingua franca* postao je neophodan sa članstvom Albanije – ali je istina

da će još više pomoći u lakšem prilagođavanju Kosova u (bliskoj) budućnosti. Ako postoji jedan proces, jedan zaista značajan korak unapred koji je već učinjen sa osnivanjem Otvorenog Balkana, to je formalno uvođenje novog lingua franca za region: engleski kao lingvistički, kulturno i – iznad svega – epistemološki neutralno tle za društva u regionu; kao sredstvo komunikacije koje omogućava dovoljnu distancu od identitetom nabijenih vernakulara, istovremeno ujednačavajući teren za svakoga u najbližem susedstvu. Ustvrdio bih da bi, iako je to za mnoge beznačajan detalj, institucionalizacija (i normalizacija) engleskog kroz Otvoreni Balkan mogla da označi početak istinskog proboja u nastojanjima da se prevaziđu etnokulturne granice i međuetnička netolerancija. Štaviše, s obzirom na činjenicu da u bliskom regionu postoje dva društva/države za koje je engleski postao jedino sredstvo komunikacije na javnom i individualnom nivou za ostatak regiona: Albanija i Kosovo.

Engleski za sve?

Sadašnja dominacija engleskog u srpsko-albanskoj komunikaciji – bilo sa Kosovom, bilo unutar Kosova i/ili sa Albanijom – predstavlja idiosinkretički fenomen u balkanskoj politici identiteta na nestabilnom lingvističkom prostoru bivše Jugoslavije. Može li lingvistička hegemonija engleskog, savremenog otiska globalnog neoliberalizma, zaista pomoći u prevazilaženju lokalnih etničkih podela – tako što će ih prosto učiniti suvišnim i beskorisnim? I, ako je tako, šta će to doneti u pogledu međuetničkih odnosa i percepcije javnosti prema najbližim susedima?

Lično, već nekoliko godina, ne mogu da smislim ni jedno drugo rešenje u regionu koji korišćenje maternjeg jezika izjednačava sa izražavanjem etničkih, istorijskih, političkih i ideoloških postulata (vidi Jansen, 2012). Koliko god to paradoksalno zvučalo, neophodnost uvođenja stranog, međunarodnog jezika, u svakodnevnom odnosima zajednica sa vekovnim iskustvom u koegzistiranju sada je činjenica

– i, kao takva, ostaje nepopustljiva posledica procesa otuđivanja izazvanog nedavnom istorijom krvoprolića i uništenja. Pored toga, brzo odomaćivanje engleskog među mladim generacijama u Srbiji i među društvima kosovskih Albanaca predstavlja (takođe) neporecivu posledicu globalizacije kulture u pogledu umetnosti, medija i (naročito) društvenih medija.

Ipak, ako je to slučaj, uvođenje engleskog jezika kao posebnog segmenta regionalne saradnje – zajedno sa kulturnim/identitetskim rekvizitima koji ga prate – može u velikoj meri pomoći u relativizovanju etnički ukorenjenih i istorijski opterećenih primarnih pozicija, prema Rolovim rečima (1971), od strane odgovarajućih zajednica u njihovom predstavljanju stvarnosti. U stvari, to bi podrazmevalo priznavanje onoga što se već događa – iako još nije adekvatno priznato ili prihvaćeno, uglavnom zbog njegovih političkih i istorijskih odjeka. Verovatno će glavno biti obostrano priznanje i Srba i Albanaca da će izgradnja zajedničke budućnosti u okviru politike dobrosusedskih odnosa zahtevati epistemološko resetovanje, ponovno upoznavanje jednih i drugih pod različitim okolnostima, novu realnost i – strani jezik. Saradnja kroz asimilaciju.

Hello, onda.

Bibliografija:

- [1] Jansen, Sarah Littisha: Serbian/Albanian Bilingualism in Kosova: Reversal or Entrenchment of the Curse of Babel? SIT Digital Collections, Independent Study Project [ISP] Collection, 2012.
- [2] Termin razlika (differend) koristi se ovde u kontekstu diskusije o postmodernističkom uslovu Žan-Fransoa Liotara. Prema Sfezu (2007: 12) "razlika se javlja kada dve ili više strana ne govore uopšte istim jezikom i nemaju čak ni minimum zajedničkog mesta koje bi treća strana mogla da iskoristi kako bi pomogla svakoj strani da se stavi u ulogu druge strane" Lyotard: La Partie Civile. Paris, France Editions Michalon, 2007.
- [3] Munishi, Shkumbin: Multilingualism in Linguistic Landscape of Prishtina (Kosovo), Sciendo Journal of Educational and Social Research, Vol 8 No 3, September 2018.

— **Dukađin Gorani** je sociolog i bivši novinar i urednik u brojnim kosovskim medijima. Kao kosovski Albanac, bio je aktivni učesnik na javnoj i političkoj sceni od ranih devedesetih godina. Njegov profesionalni angažman uključuje medijsku ekspertizu kao i socio-političku analizu događaja i procesa koji se tiču Kosova i šireg regiona. Gorani je doktorirao na Univerzitetu u Kardifu u Ujedinjenom Kraljevstvu i to u polju kulturne teorije i analize diskursa (vidi: <http://orca.cf.ac.uk/24085/>). Pored povremenih predavanja na univerzitetu, Gorani je takođe aktivan u kosovskom civilnom sektoru i medijima u kojima se često pojavljuje kao domaćini komentator aktuelnih zbivanja i političkih razvoja u zemlji i regiji.

Albanac kao Drugi: kako su Albanci zamišljeni u srpskoj kulturi?

Edvard Đorđević & Aleksandar Pavlović

Godinama unazad, kada je pažnju srpske javnosti privukao tragičan slučaj jedine srpske devojčice koja živi u Prizrenu, srpski zvaničnici i mediji imali su niz saosećajnih izjava zbog sudbine deteta koje nema s kim da se igra. Neosporna je tužna sudbina ove devojčice, koja je u tom trenutku bila poslednje preostalo srpsko dete u gradu u kom je do 1999. godine živelo 12.000 Srba, a sličnu sudbinu imali su Srbi i u svim ostalim kosovskim gradovima osim Mitrovice. U kontekstu ovog rada, koji se bavi slikom o Drugom, dakle percepcijama, konstrukcijama i predstavama o Albancima u srpskoj kulturi, u ovoj priči je strašno i to da je srpskoj javnosti danas prirodno, da ona podrazumeva kako je *nemoguće* da se srpska i albanska deca igraju zajedno. Rečeni slučaj samo je jedan primer koji nas vodi opštem zaključku koji je, otprilike u vreme odlaska prizrenskih Srba, izvukao Ger Dujzings u svojoj knjizi *Religija i identitet na Kosovu*, a koji glasi da „u glavama većine Srba i Albanaca, kao i posmatrača izvana, sada dominira slika duboko ukorenjenog i nepremostivog jaza između Srba i Albanaca, ‘drevnijeg’ i oštrijeg nego i podela u Bosni“ (Duijzings 2000: 8). Zvuči kao da je juče napisano, a s obzirom na okolnosti, nije lako zamisliti kako bi uskoro ovaj zaključak izgubio na aktuelnosti.

Makoliko sukobi na Kosovu bili relativno sveži u sećanju i bolni, važno je odupreti se prirodnosti i neminovnosti ovakvog zaključka. Ne, nije ni normalno ni prirodno podrazumevati da se naša deca ne mogu zajedno igrati, učiti, školovati, raditi... Naprotiv, treba naglasiti koliko je neprirodno to što nam se danas čini prirodnim, i u tom smislu valja podsetiti na brojne, suštinski drugačije percepcije i zamišljanja Drugoga. Recimo, godinu dana nakon Dujzingsove knjige, izašli su memoari Bekima Fehmiua *Blistavo i strašno* koji sadrže i njegova sećanja na detinjstvo i odrastanje u Prizrenu. Fehmiuove uspomene otkrivaju, u najmanju ruku, ambivalentne etničke odnose u Prizrenu, i pokazuju i zajedničko igranje srpske, albanske i turske dece, tenzije tokom i nakon Drugog svetskog rata, zajedničke srednjoškolske igranke, druženja i zaljublivanja:

Zahvaljujući sportu i igrankama, počelo je mešanje i druženje, kao i prijateljstva.

Na ovim igrankama me je najviše radovala prilika da se nagledam lepih devojaka iz drugih odeljenja albanske i srpske gimnazije, jer, kao što sam rekao, osim prestrojavanja ujutru pred ulazak u razrede, na odmoru, i u retkim slučajevima na ulici, nije bilo takvih prilika. Sada su na okupu i Gita i Anka, Zuhra i Arsimova Jovanka, i Enisa i Olja, popova kćerka iz mog bogaza, koja je izrasla u lepu devojku.

Naše igranke su se proćule u celom gradu. Učenici srpske učiteljske škole sada prosto navaljuju kod nas, naročito devojke, koje su došle iz cele Srbije.

(Fehmiu 2010: 2016)

Bilo bi pogrešno uzeti ova sećanja kao primer da su tek u socijalističkoj Jugoslaviji Srbi i Albanci prestali da posmatraju jedni druge kao radikalno drugačije i različite. Zapravo, etničke razlike su relativno skora pojava na Balkanu, i pre bi se moglo reći da do XIX veka nije ni postojala ideja o Srbima/Albancima kao Drugima u današnjem etničkom, a pogotovo ne u nacionalnom

smislu. U dragocenoj knjizi *When Ethnicity Did not Matter in the Balkans*, Džon V. A. Fajn (John V. A. Fine) pruža čitavo bogatstvo izvora i materijala o nevažnosti etničkih razlika na Balkanu sve do nacionalnih pokreta u XIX i ranom XX veku. Zapravo, kako pokazuje Fajn, ni jezik, ni etnicitet sve do druge polovine XVIII stoleća nisu bili bitni stanovnicima Balkana, koji su svoje odnose i percepcije gradili prevashodno na osnovu religijske i socijalne pripadnosti. Tako, recimo, vek pre nego što će Paško Vasa ispevati slavnu krilaticu albanskog nacionalnog pokreta „ne gledajmo crkve ni džamije/ religija Albanaca je albanizam“, Fajn pokazuje da su Albanci, kao i drugi Balkanci, prevashodno gledali upravo u religiju kao izvor identifikacije i identiteta: „Albanci muslimani su sebe doživljavali jednostavno kao deo šire islamske zajednice i nikada ne bi pristali da sebe posmatraju u etničkim pojmovima ili kao pripadnicima iste zajednice kao i 'niže-rasni' katolici“ (Fine 2006: 6). Tako, da se zadržimo na primeru Prizrena, Fajn upućuje na izveštaj o verskim prilikama na Balkanu iz oko 1620. godine, u kom katolički zvaničnik, prizrenski Albanac Pjeter Mazreku/Peter Masareči (Pjetër Mazreku/Peter Masarechi) navodi kako su prizrenski katolici govorili albanskim ili srpskim (slavo) jezikom (Fine 2006: 410), iz čega sledi da su sotični Prizreni gledali na rimo- katolički veru kao na glavnu međusobnu sponu, a da su im srpsko ili albansko etničko poreklo i jezičke razlike bili od sekundarnog i manjeg značaja.

Ako smo sumnjičavi prema katolicima, turski vojnik i činovnik Evlija Čelebija u svom glasovitom putopisu koji, po mišljenju stručnjaka, predstavlja najpoznatije delo osmanske književnosti, doduše zaobilazi Prizren, ali zato opširno i pouzdano (v: Fotić 2021) govori o prilikama na Kosovu i čitavom Balkanu između 1660-1670. godine. Tako, recimo, prolazeći pored Gazimestana, on navodi sa žaljenjem da je Muratovo turbe donekle zapušteno, dok su „Srbi na ime prokletnika Miloša, koji je ubio ovoga padišaha, podigli prijeko u planini jedan manastir u kome se nalaze kandila iskićena draguljima i raznovrsne kadionice pune amber žestoke

kao mošus. U njemu kaluđeri dan-noć služe manastirske goste koji dolaze i odlaze. Zadužbine (vakufi) toga manastira su vrlo prostrane i bogate“ (Čelebija 1967: 275). Čelebija je prevashodno zainteresovan za islamske bogomolje, građevine i dominaciju, pa je stoga ovde nezavodovoljan činjenicom da se Srbi bolje staraju o uspomeni na ubicu sultana nego lokalni muslimani o samom sultanovom grobu. Čelebijina priča ima srećan kraj, jer lokalni muslimanski paša će, na autorovu intervenciju, ostaviti pozamašnu donaciju i pobrinuti se da turbe dobije status kakav zavređuje, redovno održavanje, visok zid, a u okviru njega bunar, vinovu lozu i 'pet stotina stabala voća'... Tom prilikom su područni prvaci postavljeni za nadziratelje tog božjeg vakufa i zasnovana velika zadužbina“ (Čelebija 1967: 275). U kontekstu našeg razmatranja vredi primetiti da se paša „rasrdio“ zbog turbeta, a i samom Čelebiji smeta preimućstvo „prokletnika“ Miloša u odnosu na „padišaha“ Murata. Ali niko ne iznosi predlog da se Miloševa crkva sruši ili opljačka, da se Srbi kazne ili oglobe i od njihovog novca obezbede sredstva za održavanje turbeta, a ponajmanje da bi Srbe trebalo pokrstiti, proterati ili pobiti. Muslimanska vera i sjaj treba da dominiraju, implicira Čelebija, ali to nikako ne znači da druge vere, jezike i stanovništvo treba iskoreniti ili poturčiti.

Najzad, ko su Drugi za pravoslavce, i kako ih oni konstruišu? Putopis ruskog konzula u Bosni Aleksandra Giljferdinga iz 1859. godine *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji* sav je u znaku nacional-romantizma i pro-ruskog panslavizma; Srbi su moralno superiorni, prevashodno zbog njihove odanosti pravoslavlju, i ugnjetavani od muslimana, kako onih slovenskog porekla u Bosni, tako i Albanaca muslimana na Kosovu. Ipak, opisujući Prizren u kom u tom trenutku postoji nekoliko aktivnih, čak i novopodignutih, srpskih crkava i srpska škola, Giljferding piše kako je „život u njemu nekako mirniji i čovečniji nego što je to slučaj u drugim gradovima sjeverozapadne Turske, koje sam vidio“ (Giljferding 1972: 190). Dakako, pod *životom*, ovaj pravoverni Rus misli samo na život

pravoslavnih Prizrenaca. A kao razloge za tu podnošljivost vidi u tome što „Albanci nisu, kako sam rekao, fanatici, međutim, Sloveni poturice prožeti su fanatizmom do srži“ (Ibid. 190) i jer su „Albanci muslimani u Prizrenu donekle ukroćeni i postali su blaži pod uticajem gradskog trgovačkog života“ (Ibid, 191).

Tako, dakle, o Albancima piše jedan Rus sredinom devetnaestog veka. Kada je reč o Srbima, slučaj komedijant, kako bi rekao Crnjanski, udesio je da jedno o najranijih svedočanstava o Albancima u srpskoj književnosti dobijemo ne od nekoga ko bi došao iz njima geografski bliskog područja, već ni od koga drugog do od Dositeja Obradovića iz, Albancima dalekog, Čakova u Ugarskoj (današnji rumunski Banat) 1739. godine. Obradović je kao dečak otišao u fruškogorski manastir Hopovo sa namerom da postane kaluđer. Međutim, ubrzo se upoznaje sa prosvetiteljskim idejama, napušta manastir i narednih nekoliko decenija putuje uzduž i popreko Balkana i Zapadne Evrope. Među uspomenu sa mnogobrojnih putovanja koja je opisao u svom delu *Život i priključenija* iz 1783. godine, Obradović evocira i sećanje „na onu hrabru naciju i na one prekrasne zemlje“ koje je upoznao boraveći među Albancima u blizini Đirokastre u južnoj Albaniji 1769. godine:

Kako je meni milo bilo od isti[h] Albaneza čuti da govore: „Ko Serbijom oblada, toga ćemo i mi za našega vladatelja priznati, zašto serpski kralji i naši su bili.“ Nedaleko od Hormova na[h] ode se neka prekrasna polja koja Albanezi ne zovu drugojače nego lepažita.“ Pitam i[h] ja šta to znači? „ne znamo“, kažu mi, „to je ime polja.“ A kad im ja to izjasnih, kazujući im da je serpska reč, „more kaluđeru“, odgovore mi, „ne čudi se ti tome; mi smo sa Serblji jedan rod i pleme u staro vreme bili!“

(Obradović 1989: 182)

U poslednje vreme pojavilo se nekoliko tumača koji su, bez mnogo dubine, nastojali da prikažu kao srpskog nacionalistu, te koji bi dakle iz tog razloga mogli dovesti u pitanje pouzdanost

ovog njegovog svedočanstva (Anzulović 1999: 73). No, sve i da posumnjamo da je Obradović verodostojno preneo reči njegovih albanskih sagovornika, to nema nikakvu posebnu težinu u ovom kontekstu – njegovo svedočanstvo je ovde vredno jer pokazuje kako on u svom delu, u doslednom prosvetiteljskom duhu, navodi da Albanci zavređuju obrazovanje i pismenost, i da su hrabar narod koji naseljava divne krajeve i ima zajedničko poreklo sa Srbima. Tako smo, zapravo, najranije književno svedočanstvo o Albancima dobili s krajnjeg severa srpske kulture, a ono se odnosi na krajnji jug albanske kulture, obeleženom pravoslavljem i grčkim uticajem (Pavlović 2019: 20-21).

Zona u kojoj je istorijski bilo najviše kontakata između Srba i Albanaca zapravo verovatno i nije Kosovo, već planinska područja današnje jugoistočne Crne Gore i severne Albanije. Tu su, vekovima živeći u istim istorijskim, ekonomskim, geografskim i političkim okolnostima, Srbo-Crnogorci i Albanci razvili gotovo istovetnu plemensku kulturu i zajedničke institucije, kao što su: podela na bratstva/fisove i plemena i njihovo zajedničko vlasništvo nad oskudnim resursima (pašnjacima, pojilima i obradivom zemljom), do brutalnosti izraženo patrijarhalno ustrojstvo i dominacija muškaraca, vrednovanje hrabrosti, junaštva i ratovanja, držanje časti i date reči – čojstvo i besa, poštovanje kumstva, pobratimstva, gostoprimstva, običajno pravo i krvna osveta itd.

Za ilustraciju ovih sličnosti dovoljno je zaviriti u dva najobuhvatnija uvida u tradicionalne pravne običaje Crnogoraca i Albanaca kakvi su *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji* Valtazara Bogišića s kraja XIX (Bogišić 1984) i albanski *Kanon Leke Dukadžinija* s početka XX veka (Kanuni i Lekë Dukagjinit, v. Dečovi 1986). Analizirajući pravne običaje u Crnoj Gori za izradu prvog crnogorskog zakonika, tadašnji pravni stručnjak s jadranskog primorja Valtazar Bogišić sproveo je anketu koja je obuhvatila šire područje, pokazujući da su pravni običaji i, dakle, vrednosni i kulturni sistem na širem dinarskom području praktično istovetni.

Poznato je praktično religiozno poštovanje dinaraca prema gostu. Tako postoji mnoštvo albanskih i srpsko-crnogorskih pripovesti o domaćinima koji su primili u kuću begunca i branili ga čak i po cenu sopstvenog života. Ovi su ljudi postali predmet divljenja i junaci priča i pesama u njihovoj lokalnoj tradiciji, jer zakon gostoprimitstva nalaže da svako ko vam ulazi u kuću mora biti lepo primljen i zaštićen, čak i ako je u pitanju najveći neprijatelj koji inače potpada pod krvnu osvetu (vidi: Miljanov 1901; Miljanov 1907).

U *Kanonu*, koji je tradicija pripisala poznosrednjovekovnom albanskom velikašu Leli Dukadiniju, a koji zapravo predstavlja usmeno običajno pravo po kom su albanski gorštaci živeli i sudili vekovima, o gostu se, recimo, ovako govori:

602 „Kuća Albanca pripada Bogu i gostu“

608 „Gostu se čini čast: kruhom i solju i srcem“

610 „Umorni gost dočekuje se s poštovanjem. Gostu se peru noge“

620 „Ako ti gost uđe u kuću, i ako ti krv duguje, reći ćeš mu: 'Dobro došao!'“

644 „Ako nekome ubiju gosta, kanon mu je ostavio dva puta: ili da se iskorjени, ili da se osramoti“

645 „Onome kome je ubijen gost svaka stvar daje se lijevom rukom i to ispod koljena sve dok ne osveti gosta“

649 „Riječima kanona: otac, brat i čak iskorjени rođaci mogu se praštati, ali ubijeni gost se ne prašta (osim posredovanjem prisnih prijatelja)“

(*Dečovi 1986: 108*)

Odgovarajuće primere gostoprimitstva kod Srbo-Crnogoraca daje i Marko Miljanov u svojim poznatim *Primjerima čojstva i junaštva* (Miljanov 1901). Recimo, u jednoj od priča, Puniša iz plemena Kuća je, bežeći od Turaka, upao baš u kuću Albanca Prelje iz plemena Hota, kojem je sâm Puniša nedavno ubio brata. „Natrag, Turci“, zapreti Prelja sa kućnog praga Turcima koji su nagnuli da uhvate begunca:

Zaludu su mu prijekali carem i vezirom, obećavali svaku pogibiju, i njemu i njegovu plemenu, koji turskog krvnika brane.

Govorili su mu: „Kako braniš Crnoga Punišu, koji je toliko turskije domova ocrnio i tvoga brata skoro ubio, te i sad ti crne aljine za njim nose?“ Prelja: „Jest, znam da je Puniša ubio moga brata, no dosta je mene od Puniše da nemam brata, pa ne mogu podnijet oboje da nemam od njega: da nemam brata ni obraza!“

(Miljanov 1901)

Imajući sve ovo u vidu, nimalo ne iznenađuje da su mnoga srpsko-crnogorska bratstva i plemena negovala tradicije i predanja o zajedničkom poreklu, dakle srodstvu, kao i da su rado prihvatili međusobna kumstva, pobratimstva i ženidbe i udaje među sobom, što je sve u tradicionalnom dtuštvu značilo uspostavljanje rodbinskih odnosa. Drugim rečima, naši su preci kroz istoriju konstruisali i negovali sliku o Albancu ne kao o Drugom, nego kao o istom, kao o rođaku, prijatelju i socijalno bliskom.

O tome nam svedoči možda i najpoznatija slika Albanca u narodnoj epskoj poeziji, iz pesme *Marko Kraljević i Musa Kesedžija*. Iako ga narodni pevač u jednom slučaju naziva i Turčinom („Što gođ ture pjano govorilo“), jasno je da je Musa zapravo Arbanas, tj. Albanac, što vidimo kako u prvom stihu: „Vino pije Musa Arbanasa“, „Al' govori Musa Arbanasa“, ili kada Musa kaže Marko da ga je odgajila „ljuta Arnautka“. Ma koliko pesma bila o borbi ova dva junaka na život i smrt, čitalac se teško može odupreti utisku da su oni manje neprijatelji, a više rivali, i stoga zapravo slični jedan drugom. Zanimljivo, pevač ne negira njihove identitetske razlike – da je Marko Srbin, a Musa Albanac; da je Marko hrišćanin, a Musa musliman – ali su one u drugom planu, jer je njihov primarni identitet isti: obojica su vitezovi i junaci. Jedina razliku koju pevač podvlači je klasna, u onih nekoliko stihova u kojima Musa opisuje Markovo kraljevićevsko detinjstvo i svoje, sirotinjsko:

*a ja ti se ukloniti neću,
ako t' i jest rodila kraljica
na čardaku na meku dušeku [...]
a mene je ljuta Arnautka kod
ovaca na ploči studenjoj.*

Markov odgovor na Musin opis njihovog različitog porekla je da prekine razgovor i započne borbu: „Kad to začu od Prilipa Marko,/on tad pušća svoje bojno koplje/svome Šarcu između ušiju/deli-Musi u prsi junačke“ (Đurić 1987: 326). Je li moguće da je Marka, najvećeg srpskog heroja, razljutila čak i pomisao da je drugačiji ili bolji od Muse Albanca?

Čak se i najpoznatija scena iz pesme može čitati u ključu sličnosti i bliskosti ova dva junaka. Naime, kao što je poznato, Marko umalo izgubi dvoboj sa Musom, ali u poslednjem času izvuče „guje iz potaje“, tj. nož, kojim ubode Musu. Rasporivši ga, vidi da su u Musi tri srca, na jednom od kojeg je usnula Musina „guja“. Kada shvati da je imao sreće što je spavala dok se boj odigravao, tj. da i Musa ima svoju guju, ali da je se samo nije latio, Marko „proli suze niz bijelo lice“ i kaže „Jaoh mene do boga miloga,/đe pogubih od sebe boljega!“ (ibid.: 327). Manje je važno da li je Musa uistinu bolji junak od Marka; izvesno je da je *razlika* među njima, i viteška, ali i ljudska, veoma mala. Nema sumnje da je srpskom pevaču bilo bitno da istakne Markovo čojstvo i junaštvo, ali ne smemo izgubiti iz vida da je od istog, ako ne i boljeg, materijala krojio i lik Muse, Albanca. Ovo je srpska slika o Albancima sve do druge polovine devetnaestog veka.

Uspostavljanje predstave o Albancima kao o radikalno Drugom je, dakle, relativno pozna diskurzivna (u fukoovskom smislu: znanje/moć) formacija nastala tokom uspostavljanja neprijateljstva prema Albancima, što je prethodno je već proučavano u stručnoj literaturi (v. Pavlović 2019: 113). Stoga, nije teško identifikovati neke od razloga koji su doveli do diskontinuiteta u predstavljanju Albanaca u srpskoj kulturi u poslednjoj četvrtini XIX veka. Velika Istočna kriza 1875-

1878. godine donela je velike promene kao što su slabljenje osmanske vlasti na Balkanu međunarodno priznanje nezavisne Srbije, stvaranje albanskog nacionalnog pokreta, ali i jačanje srpskih pretenzija na teritorije današnjeg Kosova i Metohije i severne Albanije. Istoričarka Emili Grejbl (Emily Greble) ističe ulogu koju je imala „modernizacija“ Evrope u to vreme, a koja je zahvatila i jugoistočne delove kontinenta. Naime, usled toga što su bili prevashodno hrišćani, Srbi su se u XIX veku lakše uklopili u ideju i „vrednosti“ moderne i napredne Evrope. Za Islam je u toj Evropi bilo vrlo malo mesta, te su i muslimani, bez obzira na razlike među njima, mahom smatrani nazadnima i tradicionalnima (Greble 2021). Rečima Ditmara Milera (Dietmar Müller), „srpski intelektualci i političari su sebe smatrali delom Zapadne civilizacijske misije (*mission civilisatrice*)..., proterujući Turke i Albance, započinjući proces 'de-Orijentalizacije' društvenih aktivnosti...“ (Müller 2009: 66).

Ovi procesi znatno su uticali na percepciju Albanaca u srpskoj kulturi toga doba. Berlinski kongres 1878. godine predstavljao je traumatičan događaj za Srbe, koji su bili zatečeni austrijskim protektoratom nad Bosnom i Hercegovinom, smatrajući je teritorijom koja je trebalo da bude pripojena srpskoj državi. Srbija se sada našla sa tri strane okružena Austrougarskom monarhijom, i srpski intelektualci počeli su da lamentuju nad ovom činjenicom, doživljavajući je kao utamničenje i gušenje – Srbija je, tako, rečima Jovana Cvijića, „skoro opkoljena zemlja a mi smo postali uhapšen narod“ – istovremeno ističući kako Srbija mora da prodiše, da proširi pluća kako bi opstala. Ugušena sa tri strane Austrougarskom monarhijom, taj vazduh za srpska pluća Srbija će do 1914. godine tražiti na jugu, na područjima odumirućeg Osmanskog carstva koja su u srednjem veku bivala u sastavu srpske države pa su nazivana Stara Srbija i Južna Srbija, ali na kojima je sada živelo mnoštvo Albanaca, prevashodno muslimana. U datim okolnostima, figura Albanca kao hrabrog gorštaka, našeg rođaka i saveznika biva zamenjena idejom nediferenciranog muslimana, naslednika turskog osvajača, ali koji je sada „nazadan, sujeveran, neprepoznatljiv komšija...član nacije koju tek treba civilizovati i

formirati“ (Greble 2021: 10-11). Tako se, u naučnom diskursu, štampi i obrazovanju Albanci sve jače identifikuju sa Albancima muslimanima sa Kosova, predstavljenima kao turskim saveznicima i mučiteljima malobrojnih preostalih kosovskih Srba, koji su, rečima autora popularnog udžbenika iz tog perioda, „gora zla Srbima činili i od samih Turaka“ (v. Pavlović 2019: 113-114).

Da zaključimo, čak ni nakon uspostavljanja ove predstave o Albancu kao radikalno Drugom i neprijatelju, naše konstrukcije i interakcije nisu postale jednodimenzionalne, i nastavile su da sadrže ambivalencije i protivrečnosti koje svedoče o različitim, toplim i hladnim, zvaničnim i komšijskim, javnim i privatnim, odnosima između dva naroda. Stoga je, u današnjoj klimi posmatranja Albanca kao Srbima radikalno Drugog (i *vice versa*) značajno uporno isticati ona inherentno pozitivna viđenja koja proizlaze iz vekova zajedničkih tradicija i zajedničkog života na Balkanu, kakve su one koje nalazimo u književno-umetničkim tekstovima, ili u pukotinama i između književno-fikcionalnog i istorijsko-faktualnog udžbeničkog sadržaja, u spisima ličnosti kakve su Marko Miljanov, Dimitrije Tucović, Bekim Fehmiu, i nekih novih autora koji će ići njihovim tragom.

Bibliografija:

- Anzulović, Branimir (1999). *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*. New York: New York University Press.
- Bogišić, Valtazar (1984). *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji (Anketa iz 1873. g.)* [priređio Tomica Nikčević, serija CANU Istorijski izvori, knj. 2]. Titograd, 1984.
- Čelebija, Evli (1957). *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama I, II*. Sarajevo: Svjetlost.
- Dečovi, Štefen K. (1986). *Kanon Leke Dukadinija*. Zagreb: Stvarnost.
- Draganović, Krunoslav (1938). „Izvjješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623 i 1624“. *Starine*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1938, Vol. XXXIX, 1-48.
- Duijzings, G. (2000). *Religion and Politics of Identity in Kosovo*. London: Hurst & Company.
- Đurić, Vojislav (1987). *Antologija narodnih junačkih pesama*. (10. izdanje). Beograd: Srpska književna zadruga.
- Fehmiu, Bekim (2010). *Blistavo i strašno*. Beograd: Samizdat B92.
- Fine, J. V. A. (John Van Antwerp). (2006). *When ethnicity did not matter in the Balkans: a study of identity in pre-nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the medieval and early-modern periods*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Giljferding, Aleksandar (1972). *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Greble, Emily (2021). *Muslims and the Making of Modern Europe*. Njujork: Oxford University Press.
- Fotić, Aleksandar (2021). „Receptions of Evliya Çelebi's Seyahatname in Serbian Historiography and Challenges of the Original Manuscript“, *Evliya Çelebi in the Borderlands: New Insights and Novel Approaches to the Seyahatname*, eds. V. Kursar, N. Močanin, K. Jurin-Starčević, Zagreb 2021, 149-163.
- Miljanov, Marko (1901). *Primjeri čojstva i junaštva*. Beograd: „Čupičeva zadužbina“.
- Müller, Dietmar (2009). „Orientalism and Nation: Jews and Muslims as Alterity in Southeastern Europe in the Age of Nation-States, 1878–1941“. *East Central Europe*, 36(1), 63-99.
- Obradović, Dositej (1989). *Život i priključenija*, u: *Izabrani spisi*. Novi Sad: Matica Srpska.
- Pavlović, Aleksandar (2019). *Imaginarni Albanac: simbolika Kosova i figura Albanca u srpskoj kulturi*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

— **Edvard Đorđević** je istraživač pripravnik na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju univerziteta u Beogradu. Doktorand je na Fakultetu društvenih i kulturnih nauka „Justus Liebig“ univerziteta u Gisenu (Nemačka). U svom doktorskom projektu bavi se paradijom političkih teorija u romanu Guliverova putovanja Džonatana Svifta. Šira tema koju istražuje je dodirna tačka književnosti i politike, na koju je do sada objavio dva članka, „Conjuring Legitimacy: Shakespeare's Macbeth as Contemporary English Politics“ i „The Messiness of Victory and Heroism: A Brief Response to Carl Schmitt“.

Kako zaustaviti imigracijsko „odbrojavanje“ pre nego što dođemo do nule?

Lirim Krasnići

Pitanje emigracije gorući je problem i Kosova i Srbije, ali takođe i drugih zemalja u okruženju – bez obzira na članstvo u EU. Godinama smo svedoci, štaviše decenijama, trenda masovnih emigracija izazvanih društvenim, ekonomskim i stvarnim političkim razlozima u svim našim društvima. Obično su emigranti izjednačavani sa onima koji su „otišli trbuhom za kruhom“, što znači da se na njih uglavnom gledalo kao na ljude koji traže bolje ekonomske uslove za život. Međutim, neke studije su pokazale da ljudi odlaze iz raznih razloga, od kojih je najčešći potpuno odsustvo jasne perspektive o pristojnom životu bez stalnih trvenja među narodima, etnički većinskog stanovništva i manjina itd. Drugim rečima, ljudi ne odlaze iz ekonomskih, već (sve više i više) zbog razloga koji nemaju veze sa materijalnim statusom. Neki od razloga zbog kojih ljudi emigriraju su „otrovni društveni obrasci“, „nepodnošljiva politička situacija“, „nesigurnost i nefunkcionalna država“. Taj problem opterećuje i Srbiju i Kosovo (i Bosnu, Albaniju, Hrvatsku...). Možemo li zajedno da radimo, ne na tome da sprečimo odlazak ljudi (to niko ne bi trebalo da radi), već na iznalaženju „putokaza“ ka korenima emigracije kako bismo svoja društva učinili boljim?

Migracije su danas globalni fenomen i analiziranju onoga što pokreće ljude da se presele sa jednog mesta ili iz države u drugu posvećeno je mnogo diskusija. Kako pokazuju podaci, broj međunarodnih migranata mnogo je porastao u proteklih pola stoleća. Do 2020, broj ljudi koji žive izvan zemlje porekla dostigao je 281 milion, više nego dvostruko u odnosu na 1990. i preko tri puta više nego što se procenjuje da je bilo 1970. godine [1]. Statistički podaci važni su za razgovor o migracijama kako bismo bolje razumeli trendove, kao i uzroke i posledice, i u zemljama porekla i u onim u koje migranti odlaze. Tako je i u slučaju Kosova, Srbije i drugih zemalja Zapadnog Balkana, odakle je, prema evropskim podacima, legalno emigriralo u EU 228.000 ljudi samo u 2018. godini [2]. U protekloj deceniji, svih šest zemalja WB6 (BiH, Srbija, Crna Gora, Kosovo, Severna Makedonija, Albanija) imale su neto odliv stanovništva (naročito mlađe populacije od 15 do 39 godina) a Bosna i Hercegovina i Kosovo prednjače na toj listi [3]. Ukupno je radna snaga na Zapadnom Balkanu umanjena za više od 400.000 ljudi u poslednjih pet godina [4]. Prema sadašnjem trendu, očekuje se da se u regionu nastavi egzodus dela stanovništva u bliskoj budućnosti što povlači i značajne posledice po zemlje porekla/odredišta ako se ništa ne uradi da se to umani.

Ali zašto građani odlaze iz ovog regiona? Koji faktori ih na to primoravaju? U teoretskim raspravama o međunarodnim migracijama postoje dve dominantne perspektive čiji je cilj da objasne zašto ljudi migriraju iz jedne zemlje u drugu. Sa jedne strane, takozvano optimističko gledište vidi migrante kao racionalne činioce čije su odluke da odu zasnovane na proračunu troškova i benefita. Ono pretpostavlja da ljudi odlaze u zemlje gde mogu da kapitalizuju svoje znanje i umeće i veštine na osnovu slobode izbora koja potiče od pristupa informacijama. Optimistička ili razvojna gledišta migracije vide kao oblik optimalne alokacije radne snage iz manje razvijenih zemalja sa viškom radnika u razvijenije zemlje sa manjkom radne snage. Iz te perspektive, migracije koriste i zemlji iz koje se odlazi i onoj koja prima migrante pošto se očekuje da će tok kapitala biti suprotan

migraciji radne snage. Zbog toga su manje razvijene zemlje sa visokom neto migracijom bile optimistično nazivane „zemlje u razvoju“ [5].

Sa druge strane, nasuprot optimimističkim pogledima na migracije, deterministička perspektiva vidi kretanje ljudi iz jedne u drugu zemlju kao rezultat ograničenosti ekonomskim, socijalnim i političkim strukturama. Nesrazmeran razvoj nekih zemalja prirodno povećava njihovu tražnju za resursima (u ovom slučaju ljudskim), koji se obezbeđuju imigracijom ljudi iz zemalja hendikepiranih asimetričnim razvojem. Prema ovom gledištu, fenomen migracije ima negativan uticaj na zemlje iz kojih se odlazi jer ih lišava ljudskog kapitala (efekat odliva mozgova), time unazađujući njihove napore da se razviju. Efekti migracija na polazne zemlje objedinjeni su u takozvanom „sindromu migracije“ [6], koji kaže da negativne posledice migracije na zemlje iz kojih se odlazi dovode do dalje emigracije, što te zemlje stavlja pod stalni pritisak u smislu ljudskih resursa i drugih činilaca razvoja.

Nasuprot teoretskim pristupima, rastući trendovi emigracije sa Zapadnog Balkana imaju zajednički imenitelj, a to je činjenica da građani zemalja WB6 ne vide budućnost u regionu, niti za sebe, niti za svoje potomke. Ipak, kako to gore pomenuta gledišta na migracije sugerišu, postoje privlačni i odbojni faktori koji izazivaju migracije, a to je naročito važno naglasiti u slučaju Zapadnog Balkana kako bi se bolje razumelo kretanje ljudi i posledice toga. Mnogo je kategorija ljudi iz regiona čiji bi odlazak mogao negativno da utiče na zemlje porekla, međutim, postoje dve kategorije čija će migracija sigurno značajno uticati na njihove domovine.

Mladi ljudi (ispod 30 godina) su najspremniji da migriraju. Žele da odu najviše iz ekonomskih razloga (kako bi uvećali šanse za zapošljavanje, poboljšali životni standard i više zarađivali). Jedan od faktora za odlazak je činjenica da se mladi u WB6 suočavaju sa nedostatkom prilika za „kvalitetno zapošljavanje“. Osim što je visoka stopa nezaposlenosti kod mladih, čak i oni koji pronađu posao imaju privremena ili nezvanična radna mesta, dok se pravila o uslovima rada

i radnička prava ne poštuju (da ne kažemo krše). Pritom im obrazovni sistem ne pruža znanja i veštine potrebne za tržište rada. Bilo je već nekoliko inicijativa za borbu protiv visoke stope nezaposlenosti u tim zemljama i uz međunarodnu razvojnu pomoć, ali nije bilo značajnijih rezultata. Naime, podaci pokazuju da novootvorena radna mesta nisu bila dovoljna za raspoloživu radnu snagu. Štaviše, u nekim zemljama pad stope nezaposlenosti među mladima je došao kao posledica velike emigracije, a ne kao rezultat sprovedenih mera [7].

Druga kategorija ljudi čiji odlazak ostavlja trag su stručni i obrazovani, što je poznato kao „odliv mozgova“, koji se u ovom regionu sve više oseća kako vreme prolazi. U ovoj kategoriji su ljudi koji imaju dobre poslove i natprosečna primanja. Među njima su lekari i drugi profesionalci u oblasti zdravstva, profesori, nastavnici, inženjeri itd, koji ne vide budućnost na Kosovu, u Srbiji ili drugde u regionu. Čak su i ljudi sa stručnim obrazovanjem koji imaju stabilne poslove spremni da migriraju u Zapadnu Evropu. Ipak, njihov odlazak ne može se objasniti samo kroz ekonomsku prizmu. Nizak kvalitet života, zbog slabih zdravstvenih i javnih službi, ekoloških problema, lošeg obrazovnog sistema, korupcije, političke nestabilnosti, stalnih etničkih tenzija u regionu faktori su (da navedemo samo neke) koji podstiču emigriranje. Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) u svojim projekcijama ističe da će Srbija zbog visoke neto emigracije izgubiti više od sedam milijardi evra kao direktan rezultat odliva mozgova u nauci, tehnologiji i sektoru inovacija [8]. Predviđa se da će šteta biti još veća, jer osim finansijskog gubitka zbog odliva mozgova, u mnogim sektorima (poput zdravstva) stvoriće se gotovo nepremostiv jaz, koji će uticati na sposobnost javnih institucija da obezbede osnovne usluge za građane.

Dok na jednoj strani faktori koji podstiču migracije pokazuju da WB6 nisu uspele da stvore obećavajuće/podsticajno okruženje za budućnost svojih građana, sa druge strane postoje privlačni faktori koji motivišu ljude da se iseljavaju iz regiona. Osim veće zaposlenosti i zarada, zapadnoevropske zemlje predvođene Nemačkom, ustanovile

su nove zakonske okvire koji olakšavaju redovne migracije i pristup tržištu rada građanima izvan EU. Većina migranata iz regiona odlazi u Zapadnu Evropu jer ekonomski moćne zemlje pokušavaju da isprave svoje preokrenute piramide stanovništva. Milion upražnjenih radnih mesta i ostarela populacija primorali su Nemačku da usvoji akt o imigraciji (2020) koji olakšava pristup tržištu rada radnicima izvan EU [9], kao i regulativu za Zapadni Balkan (2015). Prema proceni ekonomiste Federika Fubinja, istočnoevropske i zapadnobalkanske zemlje ubrizgale su dosad 200 milijardi evra u nemačku ekonomiju kroz obuku i obrazovanje mladih kadrova koji su se odselili tamo između 2009. i 2017. godine [10]. Istovremeno, pokušaji EU da harmonizuje imigrantsku politiku svojih članica dosad su bili bezuspešni, jer su one oklevale da popuste kontrolu nad imigracijom iz zemalja izvan EU, a naročito migracijom radne snage, pošto je to povezano sa njihovim ekonomskim politikama i interesima. Glavni povod za nezavisne politike o migraciji radne snage je reakcija na potrebe tržišta rada [11]. Zbog najmaje dvostruko većih plata od onih u matičnim zemljama (ali nižih nego za lokalnu radnu snagu) zemlje Zapadne Evrope postale su glavna privlačna sila za stručne migrante sa Zapadnog Balkana. Jedan evroparlamentarac opisao je taj egzodus kao „de facto transfer bogatstva sa Istoka na Zapad“ [12].

Svi dokazi upućuju na to da bi migracije mogle biti štetne po zemlje Zapadnog Balkana, čiji je nivo stanovništva sa visokim stepenom obrazovanja i dalje nizak u poređenju sa EU, a emigracija visoko stručnih radnika konstantna. Postojeći trendovi u zemljama WB6 ukazuju na to da je masovna migracija predskazanje sporog ekonomskog napretka, uprkos njenoj pozitivnoj ulozi u smanjivanju tenzija na tržištu rada, i ublažavanju socijalne ranjivosti i siromaštva [13]. Odliv mozgova postao je gorući problem u regionu, mnogo ozbiljniji nego što se dosad mislilo. Osim značajnih ekonomskih posledica, odlazak kvalifikovanih ume takođe da dovede do političkih konsekvenci. Kako ističe Karager, emigranti sa Zapadnog Balkana u proseku su mlađi i obrazovaniji od svojih neemigrirajućih sunarodnika,

tako da oni uglavnom čine građanski svestan deo glasačkog tela. Stoga njihov odlazak može da izmeni političko opredeljenje stanovništva i pruži priliku siromašnima i nestručnima da preuzmu političko vođstvo [14]. Odlazak bolje obavještenih i obrazovanijih građana može dovesti WB6 u ranjiviju demokratsku poziciju.

Kada se ta situacija uzme u obzir, prirodno se javlja pitanje kako se negativne posledice mogu ublažiti, a kako više koristiti pozitivne prilike? Možemo li zajedno da radimo, ne na sprečavanju ljudi da odu (to niko ne bi trebalo da radi), već na pronalaženju „putokaza“ ka korenima emigracije kako bismo svoja društva učinili boljim? Odgovor je kompleksan, te moramo odnekle da počnemo.

Prvo, EU i zemlje EU koje primaju najviše migranata moraju razumeti posledice emigracije po WB6. Uz priznavanje svoje uloge, zemlje koje su cilj migrantima dužne su da investiraju (pojedinačno ili kolektivno) u dugoročne programe promocije cirkularne migracije u regionu, naročito u određenim sektorima kao što su zdravstvo, obrazovanje i neke proizvodne industrijske grane. Naglašavam reč dugoročne ovde, pošto je bilo nekih intervencija koje su površno ili privremeno izmenile negativne efekte u određenim sektorima, ali se nisu dotakle glavnih uzroka problema – slabog pravosuđa, lošeg obrazovanja, nebezbednih zdravstvenih usluga, slabih javnih službi, političke nestabilnosti, međuetničkih tenzija itd. Sada je jasno da kratkovidne inicijative mogu da protraće celokupnu razvojnu pomoć EU u regionu, i ne samo to. Zbog odlivanja mozgova iz regiona bez nuđenja alternative, EU će s pravom biti nazivana „nepošteni mešetar“ na Zapadnom Balkanu [15].

Drugo, zemlje Zapadnog Balkana bi o ovom pitanju trebalo hitno da pokrenu diskusiju u svojim najvišim zakonodavnim telima. Cena emigracije, tačnije gubitka mladih i školovanih ljudi, veoma je visoka, posebno što se ništa ne čini da se ona umanja. Lokalne vlasti do sada se nisu dotakle pitanja zašto region besplatno proizvodi radnu snagu za zapadnoevropske zemlje a zauzvrat dobija vrlo malo ili ništa. Mnogi učeni ljudi i istraživači su već pozvali na uzbunu zbog toga, nudeći

alternative za rešavanje uzroka egzodusa, i to tako da države regiona pruže nadu svojim građanima. Međutim, na pomolu nema nikakvih vizionarskih politika ni u jednoj od država regiona, niti je ijedna ozbiljna publikacija uzeta u razmatranje.

Sedam ideja predstavljenih na konferenciji „Mladi, migracije i demografski izazov na Zapadnom Balkanu“ 2020. u osnovi se dotiču ključnih pitanja, nudeći takođe put ka napretku. Ključna reč je regionalna saradnja, koju sam razložio na tri komponente: (1) šest zemalja Zapadnog Balkana su relativno male ekonomije u odnosu na zemlje EU koje privlače migrante. Shodno tome, one su ekonomski ali i politički nemoćne da nezavisno stvore prerogative koji bi smanjile negativne posledice emigracije. Njihova moć mogla bi se povećati samo u međusobnoj interakciji, što bi svakoj zemlji ojačalo poziciju u pregovorima sa EU, čime bi više izvukle za sebe. (2) Iz toga sledi da migracijskim trendovima upravljaju moćne evropske ekonomije poput Nemačke. Bilateralna saradnja mogla bi doneti benefite obema zemljama, ali dokle god region u celini stagnira, ne može biti održive i trajne budućnosti za pojedinačne države.

Povećanje mobilnosti među državama, posebno za mlade, jedan je od načina da se ublaže političke, društvene i kulturne različitosti, učvršćene nakon ratova iz devedesetih godina prošlog veka. Danas je studentu neke od WB6 zemalja lakše da ode na semestar u razmeni studenata sa nekim univerzitetom u EU, ili Turskoj, nego na bilo koji univerzitet na Zapadnom Balkanu. To je ključna tačka jer studenti koji su bili na razmeni imaju više interesovanja i šire razumevanje za različite kulture nego osobe bez takvog iskustva [16]. Povrh toga, mobilnost bi povećala ekonomske mogućnosti i umanjila stope nezaposlenosti, uravnotežujući disparitete u zaposlenosti radno sposobnog stanovništva između WB6 zemalja. Dok je stopa nezaposlenosti u Albaniji dostigla 61 odsto (2012-2019), na Kosovu je stagnirala na 30 odsto. Takođe su velike razlike u pogledu nezaposlenosti mladih, u rasponu od 49 odsto u Crnoj Gori do 21 procenat u Severnoj Makedoniji (2018) [17]. Ovo je posledica različitih

faktora, među kojima su razlike u prirodnim resursima i strukturi lokalnih ekonomija zemalja WB, ali mogu se prevazići otvaranjem tih ekonomija i omogućavanjem mobilnosti radne snage između njih.

Poslednji, ali svakako ne i najmanje važan element u pogledu posledica emigracije je vreme. Negativne posledice po zemlje iz kojih se odlazi povezane su sa vremenom. Kako ono prolazi, posledice su sve veće. Konstantna emigracija je problem u regionu već duže vreme. Međutim, priroda sadašnjeg egzodusa će verovatno dugoročno naštetiti razvoju WB6, a ekonomska konkurentnost regiona, demografija i sektor javni službi biće sve više ugroženi ako se takav nivo emigracije mladih i stručnih ljudi nastavi. Verovatno će se javiti čitav niz socio-ekonomskih problema, uključujući pritisak na zdravstveni sistem i službe socijalne zaštite što je sve povezano sa starenjem stanovništva. Lokalne vlasti tokom prethodnih nekoliko godina nisu uočile signale koji upozoravaju na to. Umesto toga, na potražnju za radnom snagom iz zemalja EU reagovala su sporazumima o olakšavanju emigracije, ne predosećajući dugoročnu cenu. Ali kranje je vreme da oni i svi drugi uključeni u taj proces u regionu porade na ublažavanju negativnih posledica emigracije. Hoće li se odbrojavanje zaustaviti pre nego što dođemo do nule? Do toga bi moglo doći i pre nego što se očekuje.

Bibliografija:

- [1] World Migration Report, IOM, 2020. <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive/>
- [2] Lavrič, Miran. Youth Emigration from the Western Balkans: Factors, Motivations, and Trends. Aspen Institute, 2020. <https://www.aspeninstitute.de/wp-content/uploads/2020-Emigration-from-the-Western-Balkans.pdf>, Pg. 19.
- [3] M. Leitner, Sandra. 2020. Net Migration and its Skill Composition in the Western Balkan Countries between 2010 and 2019: Results from a Cohort Approach. The Vienna Institute for International Economic Studies. <https://wiiw.ac.at/net-migration-and-its-skill-composition-in-the-western-balkan-countries-between-2010-and-2019-results-from-a-cohort-approach-dlp-5682.pdf>, Pg. 10.
- [4] Regional Cooperation Council, 2020. Bregu: Brain Drain The Biggest Challenge Of This Decade – Western Balkans Working Age Population Declined By More Than 400,000 In Past 5 Years. <https://www.rcc.int/news/598/bregu-brain-drain-the-biggest-challenge-of-this-decade--western-balkan-working-age-population-declined-by-more-than-400000-in-past-5-years>.
- [5] Haas, Hein De. 2010. "Migration and Development: A Theoretical Perspective." *International Migration Review* 44, no.1.Pg.. 227–64.
- [6] Zagovornici ovog pristupa su skloni da vide migraciju kao proces odliva koji lišava zemlje u razvoju uopšte a posebno nerazvijene ruralne krajeve njihovih resursa radne snage i ljudskog kapitala.
- [7] World Bank and the Vienna Institute for International Economic Studies. 2018. Western Balkans Labor Market Trends. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/565231521435487923/pdf/124354-Western-Balkans-Labor-market-trends-2018-final.pdf>
- [8] Kutlača, Đuro. 2010. "Strengthening the Capacities and Infrastructure of Innovation in Serbia", OECD Workshop on the Western Balkans Regional Competitiveness Initiative. . <http://www.oecd.org/global-relations/45870834.pdf>.
- [9] Carragher, Allison. 2021. The EU Is a Dishonest Broker on Western Balkan Demographics. Carnegie Europe. <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/84049>.
- [10] Fubini, Federico, 2019. The Roots of European Division. ING Think. <https://think.ing.com/opinions/the-roots-of-european-division>, cited in Carragher, Allison. 2021. The EU Is a Dishonest Broker on Western Balkan Demographics. Carnegie Europe. <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/84049>.
- [11, 12] GAP Institute. 2020. Emigration of Kosovo labor force to Germany: Short evaluation of positive returns and negative. https://www.institutigap.org/documents/82484_emigrimi_gjermani_pdf
- [13] Atoyán, R. et al., 2016. Emigration and Its Economic Impact on Eastern Europe. International Monetary Fund. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2016/sdn1607.pdf>
- [14, 15] Carragher, Allison. 2021. The EU Is a Dishonest Broker on Western Balkan Demographics. Carnegie Europe. <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/84049>.
- [16] Beharić S. et al., 2020. One Way Ticket No More: Seven Ideas for a Prosperous Western Balkans. <https://www.aspeninstitute.de/wp-content/uploads/2020-Emigration-from-the-Western-Balkans.pdf>, Pg. 13-18.
- [17] Maram, Isilda and Vidovic, Hermine. The Effects of Emigration on the Western Balkan Countries. Aspen Institute, 2020. <https://www.aspeninstitute.de/wp-content/uploads/2020-Emigration-from-the-Western-Balkans.pdf>, Pg. 31.

— **Lirim Krasnići** ima master i specijalizaciju iz komparativne politike i političke ekonomije sa Centralno-Evropskog Univerziteta (CEU). Krasnići je politički istraživač i analitičar politika sa dobrim iskustvom u civilnom sektoru na Kosovu, sa fokusom na migracije i razvoj, angažman dijaspore, političku ekonomiju, kao i na spoljno-politička i bezbednosna pitanja. Autor je nekoliko političkih analiza, izveštaja o politikama i članaka na gore-spomenute teme. Izvršni je ko-direktor GERMIN-a, nevladine organizacije sa sedištem u Prištini i Tirani, koja koristi tehnologiju virtuelnih kanala kako bi povezala i aktivirala dijasporu u procesu razvoja i demokratizacije njihovih zemalja na Zapadnom Balkanu.

Borba za prazne države: migracije Albanaca i Srba

Romina Begaj

Bilo je seoba i biće ih večno...

Miloš Crnjanski, *Seobe*

Jedan parametar po kojem su Albanci i Srbi redovno u svetskom vrhu, koji doduše nije za ponos, je odliv mozgova i migracije na Zapad. Paradoksalno, noviju balkansku istoriju mogli bismo opisati kao upornu, oružanu borbu za naše nezavisne nacionalne države, iz kojih sada mnogi od nas žele da se isele. U ovom radu, ja ću najpre pružiti najnovije dostupne podatke o migracijama, natalitetu, uzrastu i kretanjima radne snage u Albaniji, na Kosovu i u Srbiji. Zatim, razmotriću u određenoj meri ko i zašto odlazi, ali isto tako i ko su povratnici, i na kraju izneti neke zaključke o tome šta bi se moglo učiniti da se barem delimično uspori ili čak i obrne ovaj trend (*šta da se radi?*).

Iseljavanje, natalitet i odliv mozgova u Albaniji, na Kosovu i u Srbiji

U pogledu migracija, prirodnog priraštaja, starenja i odliva mozgova, sve tri zemlje se suočavaju sa istim teškoćama – mladi odlaze u inostranstvo, natalitet opada a opšta populacija stari. Ipak, svaka država ima i svojih specifičnosti, pa tako Srbija ima najveći problem

sa smanjenjem populacije usled slabog nataliteta, u Albaniji srećemo kombinaciju opadanja nataliteta i odliva mozgova, dok je Kosovo prevashodno zahvaćeno odlivom mozgova i emigracijom.

Albanija

Između 1989 i 2011. godine, broj stanovnika Albanije opao je za pola miliona, od gotovo 3,3 miliona 1990., preko 3 069 275 na popisu iz 2001., do 2 821 977 na popisu iz 2011. godine (INSTAT 2011). Najnoviji statistički podaci iz maja 2021 procenjuju broj stanovnika Albanije na 2 829 741 osoba. Ovaj podatak deluje začuđujuće, jer to znači da je Albanija u prethodnim decenijama gubila po nekoliko stotina hiljada stanovnika, a da je u poslednjoj deceniji zapravo uvećala svoju populaciju. Jedno moguće objašnjenje za ovaj paradoks – pored nepouzdanosti podataka i drugačije metodologije – bilo bi da je Albanija, za razliku od Srbije, sve do prošle godine zadržala pozitivan odnos između nataliteta i mortaliteta. Istina, broj novorođenih beba drastično je opao od preko 80 000 dece rođene 1990. na 28 075 rođene 2020. (INSTAT 2020) i 27 284 rođene 2021. godine (INSTAT 2021). Ipak, u ovom periodu, mortalitet se kretao od oko 20 000 umrlih, da bi u proteklih 5 godina beležio značajan porast i dostigao rekordno visoku brojku od 30 580 umrlih u 2021-oj. Dok je uzrok za ovako neobično visoku brojku pandemija kovida 19 u poslednje dve godine, zvanični podaci ukazuju na to da je Albanija zadržala pozitivan, mada opadajući trend prirodnog priraštaja, i da je tek u poslednje dve godine broj umrlih prevazišao broj novorođenih.

Drugo moguće objašnjenje za ovaj privremeno obrnut demografski trend u Albaniji bilo bi da se, očito, iako mnogi odlaze iz zemlje, drugi takođe u nju i vraćaju. Prethodno istraživanje sugerisalo je da je čak 47 000 osoba napustilo Albaniju samo u 2019. godini, i da je ovo indikativna brojka za godišnje iseljavanje iz Albanije uopšte. Dalje, dok su 1990-ih iz zemlje odlazili uglavnom muškarci, danas se iz nje iseljavaju pretežno mladi i obrazovani, a poslednjih godina sve je veći

i broj porodica i starijih ljudi koji napuštaju zemlju (Domachowska 2021). Poslednji dostupni zvanični podaci registrovali su u 2020. godini 7 170 doseljenika i 23 854 iseljenika iz Albanije, tj. smanjenje populacije od nekih 15 do 20 000 hiljada godišnje (INSTAT 2021). Očito, ove doseljenike većinom čine albanski građani koji se iz različitih razloga vraćaju iz inostranstva. Primera radi, Filipi i dr. (2014) procenili su da je ekonomska kriza dovela do povratka preko 130 000 Albanaca iz Grčke između 2009. i 2013. godine. Ako pretpostavimo da je još jedan takav talas povratnika usledio sa pandemijom kovida 19, koja je dovela do zatvaranja granica zapadnih država i izbacivanja privremenih radnika, dobijamo jedno moguće objašnjenje za manji gubitak stanovništva tokom prethodne decenije.

Glavni razlog za depopulaciju u Albaniji je, dakle, iseljavanje. Prema zvaničnim procenama, albanska dijaspora narasla je na čak 1 641 354 osoba, ili blizu 38% populacije (INSTAT 2019). Većina njih (76%) su između 15 i 64 godine starosti, što u suštini znači da je sada više radno i biološki sposobnih Albanaca u inostranstvu nego što ih je ostalo u zemlji. Istovremeno, prosečna starost stanovništva porasla je sa 27 godina koliko je iznosila 1990, na 38 godina u 2022. godini.

Srbija

Srbiju su takođe zahvatili slični demografski trendovi. Godine 1991. Srbija (bez Kosova) imala je 7 822 795 stanovnika. U 2002. godini, taj je broj pao na 7 498 001, a 2011. na 7 186 862 (ovom broju treba dodati i nekih pedesetak hiljada Albanaca iz tri opštine na jugu Srbije koji su bojkotovali taj popis) (Saopštenje za javnost: 2014). Najnovije procene barataju brojkama od 6 945 235 stanovnika u 2019. i 6 899 126 u 2020. godini. Poslednjih decenija, broj novorođenih kretao se od 64 do 70 000 godišnje, a broj umrlih bio je nešto iznad 100 000 godišnje, što znali da je Srbija gubila između 33 i 38 000 osoba godišnje samo po osnovu negativnog prirodnog priraštaja (Aktuelni Demografski Pokazatelji). U 2020. rođeno je 61 693 a u 2022. godini 62 062 dece, dok je mortalitet

porastao na velikih 114 954 u 2020. i čak 135 901 u 2021. godini, što je najveći broj ot kada se vodi statistika (Live births and deaths: 2022). Ovo znači da je gubitak stanovnika u Srbiji po osnovu prirodnog priraštaja prošle godine iznosio preko 70 000 ljudi. Dok možemo očekivati da će očekivani kraj pandemije kovida 19 znatni izmeniti ove brojke, jasno je da se Srbija suočava sa jednim od najlošijih demografskih trendova uopšte, sa niskom stopom nataliteta i ubrzanim starenjem stanovništva, koje trenutno ima 43 godine u proseku.

Iseljavanje je drugi najveći uzrok za smanjenje broja stanovnika u Srbiji. Prema zvaničnim podacima, pre pandemije kovida 19, ukupan demografski gubitak Srbije iznosio je otprilike od 40 do 45 000 osoba godišnje. Kada je reč o iseljavanju, procenjuje se da Srbiju godišnje napusti nekih 40 do 50 000 osoba, dok ih se tridesetak hiljada vrati, pa je ukupan godišnji gubitak zbog emigracije nekih 15 do 20 000 ljudi (Judah 2019). Iako ima izvesnih neslaganja u ukupnim brojkama, razumno je pretpostaviti da 2/3 srpskog demografskog gubitka dolazi od negativnog prirodnog priraštaja, a 1/3 od iseljavanja. Kao i u slučaju Albanije i Kosova, od 1990-ih tradicionalno su mahom mlađi i obrazovani odlazili iz zemlje, ali to se sada unekoliko menja i iseljenici su sada ravnomernije raspoređeni po starosnim grupama, a oni sa nižim kvalifikacijama zapravo prednjače u iseljavanju iz Srbije (Leitner 2021). Stoga, tipični iseljenik iz Srbije danas je mlađa osoba sa osnovnim ili srednjoškolskim obrazovanjem, dok u slučaju Albanije i Kosova i dalje imamo odliv mozgova tj. i više i manje obrazovani u jednakoj meri odlaze iz zemlje.

Kosovo

Za razliku od Srbije, Kosovo je donedavno imalo najvišu stopu prirodnog priraštaja u Evropi, i još uvek ima najmlađe stanovništvo i najveću gustinu naseljenosti u regionu. Nažalost, poslednji pouzdan i sveobuhvatan popis stanovništva na Kosovu rađen je 1981. godine, kada je na Kosovu živelo 1 584 441 osoba, od čega su 1 226 736 bili

Albanci. Kasniji popisi bili su manje pouzdani jer su ih bojkotovali ili Albanci ili Srbi. Tako uočavamo izvesne nedoslednosti utoliko što je procena iz 1991. godine bila da na Kosovu živi 1 956 196 stanovnika, dok je 2011. taj broj navodno opao na 1 739 825 in 2011 (vidi: Estimation 2013). Kosovska Agencija za statistiku procenjuje da je broj stanovnika na Kosovu 2020. godine bio oko 1 780 000 (Kosovo in figures 2020: 10). Oko 24% stanovnika Kosova je mlađe od 14 godina, a čak 67% ih ima između 15 i 64 godine, sa prosečnom starošću od 29 godina, što ga čini zemljom sa najmlađom populacijom u Evropi.

Ipak, čak se i Kosovo suočava sa opadajućim populacionim trendovima. Između 2015 i 2019, broj novorođenčadi opao je sa 26 na 21 000 godišnje, dok je broj umrlih porastao sa 7 600 na 9 400 (Kosovo in figures 2020: 12), tj. godišnji prirodni priraštaj opao je sa skoro 19 na 12 000 u 5 godina. Takođe, Kosovo je od 1989. do 2003. godine imalo najveći procenat iseljavanja u istočnoj Evropi. Popis stanovništva iz 2011. godine pokazao je da je nekih 30% državljana Kosova tada živelo u inostranstvu. Prema zvaničnim podacima, između 2011. i 2017. godine, preko 180 000 kosovskih žitelja je emigriralo; drugi zvaničan izvor novodi kako je samo između 2013. i 2017. godine otišlo oko 170 000 ljudi. Prema kosovskoj Agenciji za statistiku, 220 000 ljudi sa Kosova emigriralo je tokom poslednje decenije. Najmasovnije iseljavanje zabeleženo je 2015. godine, kada je nekih 75 000 ljudi (možda čak i više, vidi ispod) napustilo Kosovo (Hajdari i Krasniqi 2021). Iako ćemo za preciznije i pouzdanije podatke morati da sačekamo da se sprovede predstojeći popis stanovništva, jasno je da čak i na Kosovu iseljavanje prevazilazi prirodni priraštaj u razmerama od nekoliko deseti hiljada ljudi godišnje, i da ukupan broj stanovnika Kosova opada.

Ko i zašto odlazi: “muškarac, starosti između 20 i 25 godina, nezaposlen i siromašan”

Iseljavanje nije isključivo srpski ili albanski problem. To je složena pojava koja zahvata mnoge zemlje, i stoga je nemoguće pronaći lako

i brzo rešenje za nju. Praktično sve zemlje u susedstvu suočavaju se sa iseljavanjem i depopulacijom, čak i one koje su, poput Grčke i Mađarske, deo Evropske unije od njenog nastanka ili decenijama unazad; neke su čak, moglo bi se reći, u još gorjoj poziciji – Bugarska je izgubila preko 20% stanovništva u poslednjim decenijama, a taj se negativni trend i dalje nastavlja. Bilo kakve političke i praktične mere u pogledu emigracije moraju biti u skladu sa fundamentalnim pravom pojedinca na slobodu kretanja i potragu za srećom, čak iako to znači potražiti je drugde. Ipak, utoliko što prosto prihvatiti da će naši narodi i države polako nestati nije opcija, neke efikasne mere bi svakako bile jako poželjne. U tom pogledu, uočava se jedan paradoks – s jedne strane, često nailazimo na bombastično medijsko izveštavanje o iseljavanju, koje obično prate apokaliptični zaključci i predviđanja, i mnogi podaci su predstavljeni kao zvanični; s druge strane, uprkos ovim navodno sveobuhvatnim informacijama o tome koliko ljudi zapravo odlazi iz zemlje, potrebno nam je više podataka o onima koji ostaju i o tome zašto to čine, a posebno o onima koji (bi da) se vraćaju.

U ovom poslednjem odeljku, baveći se pitanjem *kada* su i *zašto* naši građani najskloniji da napuste zemlju, ponudiću i nekoliko praktičnih zaključaka o dvema grupama na koje se najefikasnije mogu primeniti političke i praktične mere. Nažalost, odlaganje popisa stanovništva i nedostatak pouzdanih podataka primorava me da zaključke zasnujem na osnovanim pretpostavkama pre negoli na utvrđenim činjenicama.

Kada je reč o tome *zašto* Albanci i Srbi napuštaju zemlju, čini se da ekonomsko zadovoljstvo jednostavno ne predstavlja jedini razlog za to. Godine 2015, jedan veliki talas kosovskih građana napustio je zemlju. Prethodno je postignut sporazum sa Srbijom, koji je omogućio kosovskim Albancima da uđu u Srbiju sa kosovskim pasošima pod uslovom da se zadrže najduže dve nedelje. Za mnoge, to je predstavljalo priliku da napuste Kosovo i odu u inostranstvo. Nedeljama, autobuska stanica u Prištini neprekidno je bila puna ljudi koji su kupovali karte u jednom pravcu do Nemačke, Austrije i Švajcarske. Prema nekim procenama, moguće je da je čak 100 000 ljudi, ili 5% stanovništva, napustilo Kosovo

samo u januaru i februaru 2015. godine (FES 2015: 3). Istraživanje koje je tada naručila fondacija Fridrih Ebert pokazala je da je tipični emigrant sa Kosova “muškarac, starosti između 20 i 25 godina, nezaposlen i siromašan”; dobar deo sagovornika naveo je da su nedostatak posla i niski prihodi jedini razlog zbog kog odlaze. Čak 61% njih navelo je kako su njihovi porodični prihodi manji od 300 evra mesečno. Četrdesetogodišnji muškarac izjavio je: “Mogu da platim račun za struju jednom u dva meseca, jer ne mogu da sastavim kraj s krajem... Kada bih imao barem 400 evra mesečno, ne samo ja, nego ja mislim da niko ne bi otišao.” (FES 2015: 12-13)

U suštini, to znači da se, iako je sveobuhvatno popravljane ekonomije da bi se dostigao EU životni standard nemoguća misija, nešto ipak može učiniti kako bi se smanjila nezaposlenost među mladima. Nedavna studija pokazala je da je na Zapadnom Balkanu “nivo nezaposlenosti mladih između 15 i 24 godine starosti bio iznad 26%, u poređenju sa svega 16.8% za istu starosnu grupu u 27 zemalja EU, a da na Kosovu on iznosi gotovo 50%” (Regional Cooperation Council 2021: 10). Drugim rečima, dok naše zemlje ne mogu mladima ponuditi ni izbliza takve plate kakve bi imali u Nemačkoj, Austriji ili Švajcarskoj, mogu barem pokazati više brige za svoj podmladak tako što će podsticati zapošljavanje mladih i obezbediti barem tih 400 evra mesečno koje bi neke od njih sprečilo da emigriraju.

Još jedan vredan uvid jeste da Albanci i Srbi ne odlaze samo usled ekonomskih razloga. Istraživanje Balkan Barometra iz 2020. godine pokazalo je da 49% ispitanika u Albaniji, 43% na Kosovu i 37% u Srbiji razmišlja o odlasku iz zemlje i radu u inostranstvu. Od onih koji su izjavili da razmišljaju o odlasku, 39% u Srbiji, 46% na Kosovu i čak 52% u Albaniji aktivno rade na tome (Balkan Barometer 2020) – ovo poslednje je i najveća brojka u regionu a Albanija je jedina zemlja na Balkanu u kojoj je broj ljudi rad da se iseli veći od broja onih koji žele da ostanu. Takvi stavovi dolaze, između ostalog, od nezadovoljstva ekonomskim razvojem zemlje, niskim životnim standardom, ili nedostatkom prilika za razvoj karijere (Domachowska 2021). Takođe, ovo istraživanje pokazuje da više Albanaca

želi da napusti Albaniju nego Kosovo, iako Albanija ima bolje ekonomske pokazatelje i viši životni standard. Međutim, mladi ljudi u Albaniji jednostavno ne vide mogućnost da se razviju, napreduju, unaprede svoje karijere; moglo bi se reći da je njihovo nezadovoljstvo sistemom, ne samo ili primarno ekonomijom, ono što ih navodi da se isele iz zemlje. Iz ovoga sledi da bi, mada dostizanje prosečnog EU životnog standarda prosto nije moguće u narednim decenijama, stvaranje boljeg sistema koji bi promovisao meritokratiju i obezbedio prilike za karijerno napredovanje za mlade, predstavljao meru koja bi mnoge od njih podstakla da ostanu u svojim matičnim zemljama. Ali, isto tako, ovi podaci takođe znače i da, iako prosečna plata u našim zemljama raste, to samo po sebi neće sprečiti ljude da odu osim ukoliko je u sprezi sa ozbiljnijim sistemskim promenama.

Ko se i zašto vraća: “visokoobrazovani, u ranim dvadesetim do ranih tridesetih godina”

Najzad, dok se najčešće usredsređujemo na one koji odlaze, znatno manje znamo o tome ko, koliko njih i zašto se vraća u zemlju. Kao što je pomenuto, nekih 30 do 35 000 srpskih građana godišnje napusti zemlju. Međutim, nedavno istraživanje Sandre Leitner pokazalo je da, uprkos uvreženom mišljenju, ima naznaka *priliva mozgova* u Srbiju u protekloj deceniji (Leitner 2021). Ovo znači da, dok znatan broj mladih odlazi u inostranstvo na školovanje, useljavanje mladih u ranim dvadesetim godinama, sve do ranih tridesetih, “ukazuje na to da ukupan priliv visokoborazovanih uglavnom čine studenti koji se vraćaju u svoje matične zemlje nakon diplomiranja na fakultetima i visokim školama u inostranstvu.” (Leitner 2021: 53) Leitner je pronašla iste pokazatelje delimičnog priliva mozgova i u Severnoj Makedoniji i Crnoj Gori u ovoj starosnoj grupi, dok je u Albaniji, na Kosovu i u Bosni ovaj trend i dalje negativan. Stoga, usredsređeni napori domaćih institucija kako bi se posebno privukli mladi, obrazovani ljudi u inostranstvu da se vrate, bila bi dobra strategija. Neposredno nakon diplomiranja u inostranstvu, mladi ljudi su često u prekarnom položaju, suočeni sa nesigurnošću i nedostatkom prilika da odmah dobiju stalan

posao ili poziciju; konkretan, otvoren i transparentan program koji bi ponudio radno i profesionalno napredovanje onima koji su nedavno diplomirali na stranim univerzitetima, imao bi dobre šanse da donese pozitivne rezultate.

Da zaključim, iseljavanje predstavlja težak problem za Albaniju, Srbiju i Kosovo, odakle se mnogi mladi i obrazovani ljudi, a u skorije vreme takođe i starije osobe i porodice, iseljavaju u inostranstvo. Dok se sve tri zemlje suočavaju sa istim problemima, one takođe imaju i svojih specifičnosti. Odnedavno, u Srbiji čini se veći problem predstavlja povećan mortalitet nego odliv mozgova, Albanija nekako kao da je obrnula negativan populacioni trend u poslednjoj deceniji, a Kosovo je uspelo da uspori tempo iseljavanja svog stanovništva u inostranstvo. Dok se ove pozitivne (ili, tačnije, manje negativne) tendencije poslednjih godina mahom mogu pripisati globalnim uzrocima kao što su “zaključavanje” zapadnoevropskih zemalja zbog kovid 19 pandemije ili ekomske krize koje su nagnale neke od iseljenika da se vrate u svoje zemlje, ipak je moguće usporiti iseljavanje uvođenjem određenih mera. U prethodnom razmatranju, ukratko sam izdvojila tri takve mere koje su skladu sa novijim istraživanjima i podacima: prvo, *smanjenje nezaposlenosti kod mladih*, koje nagoni hiljade i hiljade neobrazovanih mladića bez stalnog prihoda da napuste svoju zemlju; drugo, *unapređenje sistema tako da promovise meritokratiju i obezbedi karijerne prilike za mlade* bi takođe navelo mnoge da ostanu u svojim matičnim zemljama; i treće, *posvetiti više pažnje onima koji žele da se vrate*, konkretno unapred *obezbediti posao i profesionalno napredovanje onima koji su nedavno diplomirali u inostranstvu* izgleda da je u dobroj meri efikasno kako bi se trend odliva mozgova obrnuo u priliv mozgova barem u nekim starijim grupama.

Ne možemo našim građanima ponuditi ni približno onolike plate kolike bi oni imali u inostranstvu, niti pretvoriti Kosovo u Švajcarsku a Srbiju u Nemačku. Ali, možemo popraviti, poboljšati naša društva kako bi ona nudila pristojne šanse i jednake prilike svima, čime bismo naveli građane da, pre nego što odluče da spakuju kofere, dobro razmisle i vagaju koliko im se i da li im se uopšte isplati da odu iz zemlje.

Bibliografija:

- Aktuelni Demografski Pokazatelji (n.d.). Kabinet ministra bez portfelja zaduženog za demografiju i populacionu politiku. Dostupno na <https://www.mdpp.gov.rs/latinica/demografija-aktuelni-pokazatelji.php#> (pristupljeno 17.03.2022)
- Asylum Applicants from the Western Balkans: comparative analysis of trends, push-pull factors and responses (2015). European Asylum Support Office. Dostupno na https://euaa.europa.eu/sites/default/files/public/Asylum-Applicants-from-the-Western-Balkans_Update_r.pdf (pristupljeno 17.03.2022)
- Balkan Barometer (2020). Regional Cooperation Council, Sarajevo. p. 70-71. Dostupno na file:///C:/Users/GERMAN/Downloads/2020-06-Balkan-Barometer-Public-pinion_final.pdf (pristupljeno 17.03.2022)
- Domachowska, A (2021). Albania: The Demographic Crisis and Its Consequences. Instytut Europy Środkowej. Dostupno na <https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2021/03/ies-commentaries-352-49-2021.pdf> (pristupljeno 17.03.2022)
- Estimated number of population in the Republic of Serbia, 2019. Statistical Office of the Republic of Serbia. (2020, July 1). Dostupno na <https://www.stat.gov.rs/en-us/vesti/20200701-procjenjen-broj-stanovnika-2019/> (pristupljeno 17.03.2022)
- Estimation of Kosovo Population in 2011 (2013) Kosovo Agency of Statistics, Prishtina Dostupno na <https://ask.rks-gov.net/media/2129/estimation-of-kosovo-population-2011.pdf> (pristupljeno 17.03.2022)
- Filipi G., Galanxhi, E., Nesturi, M. and Grazhdani, M. (2014). Return Migration and Reintegration in Albania 2013. Tiranë: Albanian Institute of Statistics and International Organisation for Migration. Dostupno na: http://www.instat.gov.al/media/2965/return_migration_and_reintegration_in_albania_2013_.pdf (pristupljeno 15.03.2022)
- Hajdari, L. i Krasniqi J. (2021) The economic dimension of migration: Kosovo from 2015 to 2020. Humanit Soc Sci Commun 8, 273.
- INSTAT (2011). Censuri i popullsisë dhe banesave. Tiranë: Instituti i Statistikes. Dostupno na: http://www.instat.gov.al/media/3058/main_results_population_and_housing_census_2011.pdf (pristupljeno 15.03.2022)
- INSTAT (2019). Diaspora e Shqipërisë në Shifra. Tiranë: Instituti i Statistikes. Dostupno na: <http://www.instat.gov.al/media/6547/diaspora-2019.pdf> (pristupljeno 15.03.2022)
- INSTAT (2020). Population of Albania: 1st January 2020. Tiranë: Instituti i Statistikes. Dostupno na: http://www.instat.gov.al/media/6850/population-on-1-january-2020_.pdf (pristupljeno 15.03.2022)
- INSTAT (2021). Population of Albania: 1st January 2021. Tiranë: Instituti i Statistikes. Dostupno na: <http://www.instat.gov.al/media/8305/population-on-1-january-2021.pdf> (pristupljeno 15.03.2022)
- Judah, Tim (2019). "Too Late" to Halt Serbia's Demographic Disaster. Belgrade: BIRN. Dostupno na: <https://balkaninsight.com/2019/10/24/too-late-to-halt-serbias-demographic-disaster/> (pristupljeno 15.03.2022)
- Kosovo in figures (2020). Ministria e Financave, Punës dhe Transfereve. Dostupno na <https://ask.rks-gov.net/media/6451/kosovo-in-figures-2020.pdf> (pristupljeno 17.03.2022)
- Leitner, Sandra (2021). Net Migration and its Skill Composition in the Western Balkan Countries between 2010 and 2019: Results from a Cohort Approach Analysis, Vienna: The Vienna Institute for International Economic Studies. Dostupno na: <https://wiiw.ac.at/net-migration-and-its->

- skill-composition-in-the-western-balkan-countries-between-2010-and-2019-results-from-a-cohort-approach-analysis-dlp-5695.pdf (pristupljeno 15.03.2022.)
- Live births and deaths, January-December 2021. Statistical Office of the Republic of Serbia. (2022, January 25). Dostupno na <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/Pdf/G20221014.pdf> (pristupljeno 17.03.2022)
 - Qirezi, Bardha et al (2015) The 2015 Kosovo migration Outflow to European Union: Who, Why and How. Friedrich Ebert Stiftung. Dostupno na <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kosovo/13857.pdf> (pristupljeno 17.03.2022)
 - Regional Cooperation Council (2021). Study On Youth Employment In The Western Balkans. Sarajevo: Regional Cooperation Council. Dostupno na: <https://www.rcc.int/docs/573/study-on-youth-employment-in-the-western-balkans> (pristupljeno 15.03.2022.)
 - Saopštenje za javnost (2014). Knjiga 20: Upporedni prikaz broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011. Saopštenje za javnost. Beograd: Republički zavod za statistiku. Dostupno na: http://media.popis2011.stat.rs/2014/publikacije/Saopstenje_%20Knjiga20_24april_srpski.pdf (pristupljeno 15.03.2022.)

— **Romina Begaj** završava master iz Socijalne integracije na Fakultetu za edukaciju i psihologiju na ELTE univerzitetu u Budimpešti. Diplomirala je na odseku za anglistiku ELTE univerziteta, a bila je trener na nekoliko međunarodnih projekata koji su spajali mlade sa Balkana i šire, kao što su RYCO, Youth in Action ili Erasmus+ inicijative. Njena interesovanja su socijalna integracija, mladi, pomirenje i post-konfliktne studije.

O zabludama ekonomskog pristupa rešavanju kosovsko-srpskog pitanja

Filip Balunović

Uvod

Posle brojnih pokušaja razrešenja spsko-kosovskog pitanja, od pregovora u Rambijeju, do briselskih razgovora i poslednjeg, vašingtonskog sporazuma, odnosi između Kosova i Srbije zapali su u fazu koja se metaforički može opisati kao „slepa ulica“. Zbog toga, razrešenje situacije koju neki autori nazivaju „zamrznutim konfliktom“ (Bebler 2015; Richmond 2016; Biserko 2019) u ovom trenutku nije na vidiku. U posredstvu razgovora između dve strane do sada su se smenjivali evropski i američki akteri, ali niti jedno „krilo“ međunarodne zajednice nije uspelo da ih približi suštinskom dogovoru. Umesto toga, obe strane se češće osećaju frustrirane, nastojeći da mimo dijaloga – ali uz pomoć bilateralnih lobiranja, obezbede podršku za svoje pozicije. Ovakav razvoj događaja odmakao je fokus obe strane od dijaloga i sveo ga na dinamiku „jedan korak napred, dva nazad“, čime se stvoreni uslovi za ćorsokak koji do danas nije prevaziđen (King and Mason 2011; Chandler and Sisk 2013; Milanovic and Wood 2015; Elbasani 2020).

Jedan od pokušaja da se uspostavi tešnja saradnja ne samo između Kosova i Srbije, već između svih zemalja na Zapadnom Balkanu bio je i „Berlinski proces“. Na konferenciji koju je bivša nemačka kancelarka

Angela Merkel organizovala 2014. godine kako bi okupila lidere zemalja Zapadnog Balkana, a kojom je otpočet „Berlinski proces“, sve zemlje učesnice, uključujući Srbiju i Kosovo, obavezale su se da će raditi na unapređenju međusobne saradnje i unutrašnjih reformi.

Preciznije, finalnom deklaracijom berlinske konferencije učesnici su se usaglasili da će „nastaviti napore da naprave stvarni napredak u reformskom procesu, kao i u razrešavanju preostalih bilateralnih i unutrašnjih pitanja i postizanju pomirenja unutar i među društvima u regionu“ [1] Posle ovog susreta, usledili su godišnji sastanci u sklopu istog procesa u Trstu, Londonu, Parizu i drugim gradovima. Okvir unutar kog su se razgovori odvijali uglavnom su određivale „zainteresovane zemlje“, među kojima su Francuska, Nemačka, Hrvatska, Austrija, Poljska, Italija i Ujedinjeno Kraljevstvo. U jednom trenutku ipak, tri zemlje Zapadnog Balkana – Srbija, Albanija i Severna Makedonija, preuzele su inicijativu i započele projekat kome su same odredile okvir. Isprva 2019. godine ta je inicijativa neformalno nazvana „mini-šengen“, da bi 2021 promenila naziv u „Otvoreni Balkan“. Ukratko, ona podrazumeva ne samo sprovođenje, već i produblјivanje deklarativnih obaveza preuzetih tokom berlinskog procesa. „Otvoreni Balkan“ trebalo bi, prema ideji Predsednika Srbije Vučića, albanskog premijera Rame i makednoskog predsednika vlade Zaeva, da uspostavi jednu bescarinsku zonu koja bi značila za sve građane da „mogu da putuju od Beograda do Tirane bez zaustavlјanja“ [2].

Uzevši u obzir, vrlo često, napete odnose u regiji, ova inicijativa zvučala je kao nešto što, moguće, može napraviti jedan zaokret u politikama kako bilateralnih tako i multilateralnih odnosa na Zapadnom Balkanu i to kroz ukidanje ograničenja u ekonomskoj saradnji i ukidanje granica po uzoru na šengensku zonu unutar Evropske Unije. Ipak, ostatak zemalja koje pripadaju ovom prostoru, uključujući Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Kosovo, ostale su izvan novih tokova, pri čemu je kosovsko protivljenje inicijativi najglasnije.

Tako je i ova prilika za pomicanje srpsko-kosovskih odnosa

sa mrtve tačke, završilo neslavno. Naizgled, sve je bilo tu – od regionalnog konteksta koji bi srpsko-kosovske odnose mogao da rešava „na zadnja vrata“ kroz članstvo u široj inicijativi, do činjenice da bi se kroz normalizaciju političkih odnosa između Beograda i Tirane moglo, opet na „zadnja“ ili „mala“ vrata, doći i do unapređenja odnosa između dva naroda, srpskog i albanskog. U daljem tekstu želim da sagledam problematiku inicijative „Otvoreni Balkan“, pre svega kroz prizmu srpsko-kosovskih odnosa i, konkretnije, kosovskog protivljenja da se pridruži ovoj inicijativi. Namera mi je da ukažem na manjkavosti projekta – pre svega na poziciju koja promovise ekonomsku saradnju kao lek za odustvo političkog (spo)razumevanja. Sa druge strane, želim i da kritički pristupim pozicijama i namerama kako zemalja koje su začetnice ove inicijative, tako i onih koje u njoj ne žele da učestvuju.

Takođe, želim da odgovorim na sledeća pitanja:

Da li je „Otvoreni Balkan“ kontinuitet ili diskontinuitet sa „Berlinskim procesom“

Koji su dometi a koji limiti rešavanja političkih pitanja uspostavom slobodnog tržišta?

Da li je kosovsko-srpski dijalog moguće staviti u kontekst regionalnog pitanja (pre nego bilateralnog), ali na drugačijim osnovama?

Konceptualne osnove

Liberalna teorija međunarodnih odnosa naglašava važnost ekonomske saradnje za uspostavu međunarodnog mira. Oni veruju u nadnacionalni institucionalizam koji, ipak, ne može samo političkim sredstiva obezbediti ono što je Imanuel Kant nazvao „večnim mirom“. Autori poput Adama Smita ovu ekonomsku saradnju među državama, kao nužnu pretpostavku mirnodopskoj međunarodnoj areni, stavio je u okvire slobodnog tržišta u čijoj se srži nalazi slobodna trgovina i slobodno kretanje roba, usluga, kapitala i

radne snage. Ovakva postavka pridodaje međunarodnim odnosima i odnose među slobodnim pojedincima, iz različitih država, koji imaju vlastite interese. Njihova interakcija, prema ovom viđenju, trebalo bi da dovede do „prirodnog poretka“ koji je „skladniji i ekonomski delotvorniji od bilo kakve političke konstrukcije“ (Neuendorff 1991, 59-62; citirano u: Lazović 2014, 237; u: Jovic (ur.) 2014).

Najuspešniji liberalni projekat u međunarodnim odnosima počinje sa završetkom Drugog svetskog rata, kada je posle dva velika svetska ratna sukoba postalo jasno da se evropske zemlje moraju podvesti pod neku vrstu nadnacionalne tvorevine koja bi sprečila slične konflikte u budućnosti.

Prema principima koje je definisao „otac Evropske Unije“ Žan Mone, ekonomska integracija treba da prethodi političkom objedinjavanju, čime ekonomija postaje baza političke i vojne moći što će u konačnici otkloniti mogućnost stvaranja potencijalnih konflikata i sukoba (Džombić 2012, 25-26). Pored uspostavljanja ekonomske saradnje koja konflikte čini manje verovatnim jer bi, prema viđenju liberalne teorije, oni trebalo da budu manje isplativi pojedincima i državama, unutar Evropske Unije ipak je uspostavljen i sistem reprodukcije i produblivanja ekonomske nejednakosti. Tako je saradnja između zemalja evropskog „centra“ sa jedne i „polu-periferije“ i „periferije“ sa druge strane, u konačnici dovela do bržeg razvoja zemalja trgovinskog suficita (poput Nemačke) i to na račun zemalja sa trgovinskim deficitom (poput Grčke). U konačnici to je rezultiralo zaduživanjem zemalja deficita kod zemalja suficita, što je ekonomsku zavisnost pretvarilo u političku. Na sve ovo, takozvana „eurozona“ stvara dodatne poteškoće. Problem sa monetarnim unijama, naime - kao što je to Argentina otkrila kasnih devedesetih godina a Evropa putem posledica sloma 2008, je to što su trgovina i protok kapitala sistematski ostavljeni u disbalansu decenijama, ako ne i vekovima (Varoufakis 2013, 60).

Za opstanak unija ovog tipa, potreban je pristanak zemalja koje su na donjem delu lestvice, što se obezbeđuje uverenjem da

je u pitanju model pravde koji je razvio još Džon Rols, prema kom su socijalne i ekonomske razlike opravdane ukoliko najviše koriste najslabijima. Drugim rečima, slabiji bi trebalo da, uprkos tome što se nejednakosti između njih i najjačih rapidno uvećavaju, budu u apsolutnim terminima na višoj poziciji nego da te saradnje nema. Ako zemlje ekonomske periferije Evrope veruju u ovakav model, postavlja se pitanje otkud je došla inicijativa "Otvoreni Balkan" i zašto su neki pohrlili da je osude, a neki da u njoj vide svetlo na kraju tunela?

Kosovo i Srbija: Zablude ekonomizacije rešenja

Ekonomska saradnja omogućava uvezivanje koje lako može izaći iz uskih okvira ekonomije. To je bez sumnje tačna tvrdnja. Ekonomska saradnja, sa druge strane, opstaje (ponekad se i intenzivira) i u vreme ratnih sukoba, pa se tako literatura naširoko bavi takozvanom "ratnom ekonomijom". Ona podrazumeva ne samo takozvanu „sivu ekonomiju“ kojoj rat služi dobro kao paravan za izbegavanje poreza i ostalih „poteškoća“ za „slobodnu trgovinu“, već i „crnu ekonomiju“ koja se bazira na zločinu i organizovanom kriminalu (Edelbacher, Kratcoski, Dobovšček (ur.) 2016, 4). Rat normalizuje korupciju, organizovani kriminal i uopšteno, jedan prevrtljivi sistem zasnovan na prevari. U njoj obično učestvuju kako akteri iz dve zaraćene zemlje, tako i kompanije trećih zemalja koje u konfliktima i „kapitalizmu katastrofe“ pronalaze svoje interese (Vidi više o „kapitalizmu katastrofe“ u Klein, 2007, a o ratnoj ekonomiji na Kosovu u Peterson 2014). Ekonomska saradnja između zaraćenih strana, drugim rečima, ne samo da ne prestaje tokom ratnih sukoba, već može lako biti i življa nego u mirnodopskim uslovima. U njoj učestvuju privatna lica, kompanije, pa i (para)vojske.

Ako je tačna tvrdnja da ekonomska saradnja može podsticati ljudsku ili političku otvorenost, drugim rečima, onda bi ona to mogla činiti i u ratnim i u mirovnim okolnostima. Čak bi ratna ekonomija bila bliža ovom cilju, s obzirom na to da ne postoji institucionalni

okvir koji bi garantovao i štitio ugovorene sporazume, pa je stoga potrebno obezbediti veći stepen poverenja među akterima. Uprkos tome, do sada nije bilo studija koje govore o ratnoj ekonomiji kao faktoru koji je ikada uticao na prekid rata i uspostavljanje mira – pre je bilo obrnuto, da ratna ekonomija treba rat kako bi opstala. Zaobilazeći ovu logiku koja ratne ekonomske saradnike čini podložnijim približavanju i uspostavljanju poverenja od mirovnih, ipak su brojne studije posvetile pažnju ekonomskoj saradnji u vreme mira, koja navodno čini pomirenje ljude kroz kontakt, putovanja i uspostavljanje poverenja - verovatnijim.

Ipak, pored primera Nemačke i Francuske, koji se u sklopu širih evropskih integracija smatra najupečatljivijim u kontekstu pomirenja kroz (re)uspostavu tešnje ekonomske, a onda i posledično političke saradnje, brojni su primeri i drugačijih scenarija. U nekim slučajevima, politička i ekonomska liberalizacija dovele su do destabilizacije u post-konfliktnim područjima. U zemljama poput Mozambika, El Salvadora ili Nikaragve, ekonomska liberalizacija podigla je opasnost od ponovnog izbijanja konflikta (Paris 1997, 56). U drugim delovima sveta, poput bivše Jugoslavije, ekonomska saradnja između nekada zaraćenih strana – čak i unutar jedne države kakva je Bosna i Hercegovina, nije doprinela smirivanju unutrašnjih tenzija. Naprotiv, primat politike pokazao se imunim na saradljive podražaje iz sfere ekonomije – pa su tako tenzije jače danas nego što je to bio slučaj u periodu neposredno nakon rata.

Primitićemo da je prva razlika razlika između Nemačke i Francuske sa jedne strane i ostalih slučajeva, uključujući i Srbiju i Kosovo sa druge, u tome što prvopomenuti par pripada evropskom (i svetskom) ekonomskom centru, a drugi ekonomskoj periferiji. Iako je Nemačka, pogotovo posle pada Berlinskog zida i ujedinjenja u značajnoj meri ekonomski moćnija od Francuske. Trgovinska razmena je ubedljivo na strani Nemačke, koja je u 2020. godini u Francusku izvezla robu u vrednosti od 103.73 milijarde dolara [3], dok je iz Francuske uvezla robu u vrednosti od 69.89 milijarde [4].

Dve zemlje su, ipak, kroz međusobnu ali i širu evropsku saradnju, u dobitku i predstavljaju dve vodeće evropske ekonomije. U sklopu procesa pomirenju između Nemačke i Francuske, širi kontekst Evropske Unije svakako je oduvek bio vitalan, ali je veza postala važnija nego ikad u vreme identitetske krize unutar EU, kao i internacionalnog ekonomskog i finansijskog kraha – pre nego usled uspostave tešnje ekonomske saradnje između dve zemlje (Feldman 2012, 109-110). Zbližavanje u ovom periodu bilo je rezultat političke volje koja je prethodila odluci o zajedničkom interesu, kako političkom tako i ekonomskom.

Za razliku od ovog slučaja, Srbija i Kosovo, najpre, nemaju šansu da kroz međusobnu ekonomsku saradnju, izdominiraju evropskim tržištem. Dovoljno je samo uporediti trgovinsku razmenu sa onom koju imaju Nemačka i Francuska. Ukupna trgovinska razmena između Kosova i Srbije u 2020. godini bila je 277.1 miliona eura, pri čemu je Srbija izvezla na Kosovo 251.7 miliona, a Kosovo u Srbiju svega 25. 4. Srbija i Kosovo stoga, ne bi mogli biti partneri koje spaja zajednički ekonomski interes, sve i da postoji mogućnost da se, na primer – kroz „mini-šengen“ izdominira Zapadnim Balkanom. Proporcija između srpskog i kosovskog izvoza u drugu zemlju je 1:10, dok jem na primer – taj odnos između Nemačke i Grčke 1:3. Nejednakost u ekonomskoj razmeni je tolika da bi na Kosovu čak i mimo političkih razloga, trebalo da se razvije trostruko veći animozitet spram Srbije nego što je, iz ekonomskih razloga, razvijen animozitet u Grčkoj spram Nemačke.

Naravno, trgovinska razmena nije jedini ekonomski faktor u ekonomskim ali ni u međunarodnim odnosima, niti je po sebi dovoljan da se izvlače zaključci. Na primer, Nemačka je sa Bugarskom u 2020. godini imala mali trgovinski deficit, ali je ukupna trgovinska razmena između dve zemlje bila oko 17 puta manja od nemačko-francuske. Slučajevi kao što su kinesko-američki trgovinski odnosi koji na su u 2020 proizveli kineski suficit od 310.8 milijardi dolara mogu se analizirati iz perspektive odnosa SAD i Kine, ali i u sklopu

svetske ekonomije unutar koje SAD uglavnom trguje sa suficitom [5]. To ipak ne sprečava dve najveće svetske ekonomije, američku i kinesku, da vode „trgovinski rat“ koji se često uzima kao glavni povod političkih trvenja. Činjenica da je trgovina između ove dve zemlje „uvek na korist obe“ (Lau 2019, 23), ne utiče previše na uvođenje dodatnih carinskih taksi na uvoz određenih dobara (što je učinio predsednik Trump 2018. godine kada je, između ostalih, uveo i takse za uvoz proizvoda od čelika iz Kine, a Kinezi su odgovorili zabranom uvoza soje iz SAD-a), niti na političko zblizavanje. Slična je situacija bila i sa Srbijom i Kosovom, kada su 2018. godine sa kosovske strane uvedene takse od 100 odsto na uvoz robe iz Srbije i Bosne i Hercegovine – zbog, kako je to vlada Kosova obrazložila, „jačanja domaće proizvodnje, ekonomije i kosovske državnosti“ [6]. Ovakva odluka, može se čak smatrati opravdanom u svetlu činjenice da je retko koja zemlja obogatila tako što je optvorila svoje granice za „slobodno“ tržište (Chang 2011).

Pored trgovinskog bilansa, važnost koju neka zemlja ima za izvoz-uvoz (ali i investicije) druge zemlje takođe je od značaja, kao i sposobnost da plaća svoj deficit ali i pozicija određene zemlje unutar svetske ekonomije. Kako ni Srbija ni Kosovo nisu jedno – drugom ni blizu da budu najvažniji trgovinski partneri – i to ne primarno zbog političkih već zbog ekonomskih razloga, otuda ekonomija kao faktor ni u ovom smislu ne može biti ključ za „odmrzavanje“ zamrznutog konflikta. Kao dokaz tome služi i činjenica da se verovatnoća da će politički dijalog dovesti do poboljšanja odnosa i pomeranja sa „mrtve tačke“ nije bila manja u vreme kada je Kosovo uvelo takse od 100 odsto, kao što nije bila ni veća kada je odluka povučena i stvari su se vratile na staro.

Zato je odbijanje kosovskog premijera Aljbina Kurtija da podrži i priključi se inicijativi „Otvoreni Balkan“ mogla biti na mestu, ali su razlozi iza odbijanja pogrešni. Umesto da bojazan bude vezana za produbljivanje ekonomske nejednakosti u korist Srbije kao najveće ekonomije među zemljama koje su inicijativom (potencijalno)

obuhvaćene – koja je tipična za carinske unije; ili da se kritika odnosi na to da bilo kakav vid ekonomske integracije među nejednakim ekonomijama mora imati fond za razvoj zaostalih delova carinske unije (što u vezi sa „Otvorenim Balkanom“ nikada nije ni spomenuto); ili da se poziva na jugoslovensko iskustvo koje, uprkos fondu za razvoj manje razvijenih republika i pokrajina (a Kosovo je bilo najnerazvijenija regija), nije uspelo da federalne jedinice približi jedne drugima ekonomski već je dozvolila još dodatno socijalno i ekonomsko raslojavanje [7] – kosovski premijer je kao razlog za odbijanje pridruživanja naveo da bi ovakva inicijativa „ugrozila evro-integracije“. Neki glasovi su čak govorili o tome da ne žele „novu Jugoslaviju“, što je solidna uvertira za ono što želim reći u zaključnom delu.

Zaključak: Prema političkom a ne ekonomskom rešenju

Prema logici ekonomizacije rešenja za post-konfliktna područja, ono se dakle traži u području koje podjednako može biti lakmus papir za mir, ali i za rat. Ekonomija, slično kao i drugi faktori koji utiču na mir ili rat, može dakle biti kako pokretač tako i kočničar ratova, pregovora, dogovora i saradnje. U nekim slučajevima, slobodno tržište napravilo je političke pomake, u nekim je izazvalo još veće političke probleme. U svim slučajevima, doprinelo je dodatnom socijalnom i ekonomskom raslojavanju – bez obzira na to da li je politički to raslojavanje postalo relevantno ili ne. U ovom eseju, pokušao sam na ukažem na to da „Otvoreni Balkan“, kao inicijativa koja bi trebalo da ukine granice i time omogući tešnju ekonomsku saradnju a onda i političko otoplavanje među državama Zapadnog Balkana, nije relevantan faktor za procenu potencijala pomirenja ili političkog dogovora – pre svega Srbije i Kosova. Ona jeste relevantna za društveni ili ekonomski život – ali nije jednoznačna, ima svoje pozitivne ali i negativne strane. Njena politička snaga, sa druge strane, znatno je manja od one koju su prizivali podržavaoci inicijative. Zbog toga je pri osmišljavanju

mehanizama za odmrzavanje srpsko-kosovskog konflikta, potrebno imati na umu dve važne instance. Prva je da je ovo pitanje potrebno rešiti političkim a ne ekonomskim sredstvima. Drugo je da političku platformu treba, po uzoru na evropski okvir rešavanja nemačko-francuskih odnosa, proširiti i rešavati u sklopu multi-lateralnog, eks-jugoslovenskog okvira.

Kao veliki problem u političkom smislu, pokazali su se nedorasli ili nesposobni medijatori. Zbog toga je srpsko-albanski dijalog, pored nesuglasica dveju strana u „slepe ulice“, ulazio u dodatne probleme i zbog nametnutog medijatorskog okvira koji je uglavnom diktirala „međunarodna zajednica“ - bilo da je reč bila o briselskim (EU) ili vašingtonskim (SAD) pregovorima.

U oba slučaja, kao posrednici su učestvovali akteri koji nemaju direktno veze niti sa zajedničkom prošlošću, niti konfliktom sadašnjošću dveju strana. Ipak, hteli su stvarati okvir za zajedničku budućnost i to im nije uspelo nakon više od 20 godina koliko pokušavaju. Ovo ne čudi, s obzirom na to da ni Nemačka i Francuska nisu unapređivale svoje odnose pod okvirom afričke ili istočno-evropske unije, već unije koja je bila sazdana od zemalja Zapadne Evrope, kojoj pripadaju i geografski, politički i istorijski. U tom smislu, ovde predlažem menjanje okvira za političke pregovore između Srbije i Kosova koju bi sačinjavali predstavnici zemalja bivše Jugoslavije, koji poznaju srpsko-kosovsku prošlost i sadašnjost znatno bolje od nekoga u Briselu ili Vašingtonu. To telo koje bi formiralo okvir i agendu za buduće razgovore trebalo bi da se zove „Regionalni savet“ i on bi trebalo da bude sačinjen od bivših i sadašnjih političara, diplomata i intelektualaca iz zemalja bivše Jugoslavije, uključujući i Srbiju i Kosovo. Time bi se obezbedio okvir koji srpsko-kosovsko pitanje ne izvlači izvan istorijskog i političkog konteksta kome ono pripada, a učešće svih predstavnika bilo bi uslovljeno usaglašavanjem svih aktera u savetu.

Neka od imena koja imam na umu, a koja mogu predstavljati ilustraciju kakve ljude „Regionalni savet“ treba, su: Stipe Mesić

(bivši predsednik Hrvatske); Dritan Abazović (potpredsednik vlade Crne Gore); Dušan Janjić (Beogradski forum za etničke odnose); Sonja Lokar (slovenačka političarka i sociološkinja); Zoran Zajev (Makedonski premijer); Rada Borić (hrvatska mirovna aktivistkinja i političarka); Agon Malići (kosovski intelektualac) itd. Uz pomoć ovog saveta, moguće je regionalizovati srpsko-kosovsko pitanje, ali ne kroz ekonomsku inicijativu poput „Otvorenog Balkana“ koja sa sobom nosi više (dodatnih) problema nego potencijalnih rešenja - već kroz jednu političku inicijativu u kojoj neće učestvovati akteri koji su samo „zainteresovani“ kao u „Berlinskom procesu“, već koji su uz to i upućeni u problematiku čijem rešenju doprinose.

Zapisi:

- [1] Vidi više na sledećoj stranici: <https://europeanwesternbalkans.com/2017/07/14/berlin-process-western-balkans-delivering/>
- [2] Vidi više na stranici: <https://www.slobodnaevropa.org/a/skoplje-balkan-mini-sengen/31383711.html>
- [3] Vidi više na stranici: <https://tradingeconomics.com/germany/exports/france>
- [4] Vidi više na stranici: <https://tradingeconomics.com/france/exports/germany>
- [5] Vidi više na stranici: <https://www.thebalance.com/u-s-china-trade-deficit-causes-effects-and-solutions-3306277#citation-8>
- [6] Vidi više na stranici: <https://www.slobodnaevropa.org/a/kosovo-uvelo-carine-od-100-odsto-srbiji-i-bih/29613265.html>
- [7] Bruto društveni proizvod po glavi stanovnika je 1947 godine u Sloveniji, kao najbogatijoj federalnoj jedinici, bio 3.3 puta veći nego na Kosovu kao najsiromašnijoj pokrajini. 1988 godine taj omer se povećao više nego duplo i iznosio je 7.4. U odnosu na jugoslovenski prosek, Kosovski BDP je 1947. godine bio na 49 procenata, dok je 1988. godine pao na 27 posto od federalnog proseka. Vidi Hashi 1992, 63.

— **Filip Balunović** je istraživač pripravnik na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju. Osnovne studije završio je 2011. godine na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Prvi master iz oblasti Evropskih studija i međunarodnih odnosa stekao je 2013. godine na Evropskom institutu u Nici, pri čemu je jedan trimestar proveo i na Bilgi Univerzitetu u Istanbulu. Drugi master iz domena ljudskih prava i demokratije završio je na univerzitetima u Sarajevu i Bolonji 2015. godine. Doktorirao je 2020. godine na Scuola Normale Superiore u Firenci, na temu sociologije društvenih pokreta. Tokom doktorskih studija, kao gostujući istraživač, boravio je na univerzitetima u Liverpulu i Kopenhagenu. Od 2018. godine Balunović je predavač na katedri za Studije politike na Fakultetu za medije i komunikacije u Beogradu. Izvršni je urednik *Le Monde Diplomatique* Srbija i autor monografije „Beleske sa slobode“ (Mediteran, 2014).

Prekogranična saradnja u oblasti životne sredine kao prvi korak ka zajedničkom napretku

Besfort Kosova

Zapadni Balkan, uključujući Kosovo i Srbiju, region je u kojem se ekologija nije smatrala prioritetom i nije joj pridavan skoro nikakav značaj, te je stoga zanemarivana, naročito posle raspada Jugoslavije. Zato se pitanja ekologije mogu smatrati najtežim zadacima sa kojima se suočavamo u prekograničnoj saradnji u regionu. Nastale su mnoge posledice poslovanja kompanija po životnu sredinu i stanovništvo, a princip da zagađivač plaća štetu nikada nije zaista zaživeo.

Od kraja ratova iz devedesetih godina prošlog veka u Jugoslaviji, naš region bio je naklonjen politici surove tržišne utakmice koja je predstavljala teško breme za naše prirodne resurse. U potpunosti su zanemarena naša staništa, ekološka prava i interesi. Nedostatak budžeta za zaštitu životne sredine, mali broj inspektora i manjak volje za uvođenje i konkretnu primenu mera, kao i tolerisanje zagađivanja, uključujući veze između političara i biznisa koji zagađuju, stvorili su tešku situaciju na terenu, kako u Srbiji tako i na Kosovu. Konkurencija među biznisima i interesnim grupama dovela je do nižih poreza za korporacije, manjih plata za naše radnike, kao i do poziva da se uklone sve prepreke „vođenju biznisa“ kako bi se ubrzale direktne strane investicije - koje nikad nisu dostigle predviđeni nivo. Jedna od prepreka koja je uklonjena bila je korporativna društvena odgovornost,

a naročito odgovornost prema životnoj sredini i kontroli posledica do kojih dovodi preveliko usredsređivanje na proizvodnju. Sve to, zajedno sa niskom svešću u opštoj populaciji o značaju i zaštiti životne sredine, stvorilo je veoma tešku ekološku situaciju, sa visokom zagađenošću vazduha, zagađenim površinskim i podzemnim vodama, kao i veliki broj divljih deponija.

Istorijski gledano, situacija je bila nešto bolja tokom postojanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Međutim, industrijsko zagađenje je i tada bilo na vrlo visokom nivou, čak i višem nego sada. Zaveštanje industrijskog zagađenja rezultiralo je ogromnom štetom po životnu sredinu, naročito u pogledu zagađenja površinskih i podzemnih voda teškim metalima, zagađenja vazduha i gubitka plodne zemlje, uključujući i nekoliko industrijskih žarišta koja i dalje kontaminiraju čitave oblasti. Među njima je proizvodnja olova u rudnicima Trepče na Kosovu, odakle voda zagađena teškim metalima teče nizvodno u Srbiju. U više navrata tokom godine, pepeo nastao kao posledica proizvodnje struje u termoelektranama Kosovo A i Kosovo B prelazi u južnu Srbiju, stvarajući prekogranično zagađenje.

Granice su ljudska tvorevina i koncept koji priroda i životna sredina ne poznaju, stoga su one nestalne u pogledu ekologije i životne sredine, pa se zagađenje i šteta koju ono nanosi vrstama, poput genetskih mutacija kao posledica izloženosti teškim metalima i hemijskim jedinjenjima, prenosi u druga staništa sa pogubnim efektima po lokalni biodiverzitet. Zagađenje velikih razmera poput šumskih požara, zagađenja vazduha i vode, đubreta sa deponija, obično se prenosi u prirodi preko granica, sa jednog staništa na drugo, iz regiona u region.. Zato je važno zauzeti holističko gledište na zagađenje jer zagađenje jednog mesta utiče na zagađenje drugog i obrnuto.

U procesu normalizacije odnosa između Srbije i Kosova, važno je da se životna sredina uzme u obzir i da joj se pridaje više značaja jer utiče na obe oblasti, dok je sa njom skopčana i važna zdravstvena komponenta. Na primer, zagađena površinska voda na Kosovu teče u Srbiju, gde se ne može koristiti za navodnjavanje, jer bi u tom slučaju,

poljoprivredni proizvodi bili kontaminirani i takvi dospeli u lanac ljudske ishrane. Nažalost, proces normalizacije odnosa je u obe zemlje i dalje vrlo politizovan, naime, koriste ga elite i interesne grupe na obe strane, a to utiče i na životnu sredinu. To je naročito uočljivo kada je u pitanju energija.

Načelno, dobro je poznata činjenica da aktivnosti u energetsom sektoru imaju ogroman uticaj na životnu sredinu, pa tu nisu izuzetak ni Kosovo ni Srbija. Energetski sektor proizvodi mnogo ugljen-dioksida i globalno je jedan od glavnih uzročnika klimatskih promena, a lokalno jedan od najvećih zagađivača životne sredine. Primena Sporazuma o energetici kao dela Briselskog sporazuma iz 2013. imala bi pozitivan uticaj na normalizaciju odnosa između Kosova i Srbije. Značaj bi bio ekonomski i politički, ali i ekološki- putem smanjivanja neefikasnosti, stvaranja simbioze energetske sistema, povećanja energetske efikasnosti, smanjivanja troškova prenosa energije i najzad, manjeg opšteg karbonskog otiska. Stoga je važno preduzeti zajedničku akciju da se smanji zagađenje životne sredine i spreče i umanje klimatske promene, pošto to nemože nijedna zemlja sama. Sektor ekologije može da bude prvi korak prema saradnji Kosova i Srbije jer je on, po svojoj prirodi, više tehnički a manje politički sektor, sa velikim potencijalom za saradnju. To je dobra prilika da se pokaže prisustvo dobre volje za saradnjom i njenim uspešnim početkom.

Prema Svetskoj banci, ako se u regionu ne preduzmu nikakve mere, doći će do mnogo više ekstremnih suša, vrelih talasa i poplava. To će uticati na zdravlje stanovništva, lokalnu privredu, prinose poljoprivrede, jer se predviđa 20 odsto više suša, pa će usevi biti značajno smanjeni, a teške poplave će prevladati u Srbiji, naročito uz obale Save, Dunava i Tise [1]. Štaviše, prema studiji koju je sproveo Veće za regionalnu saradnju, region Zapadnog Balkana biće jače pogođen klimatskim promenama usled svog geografskog položaja, sa sušama i toplotnim talasima koji će ugroziti životnu sredinu, i sa povećanjem temperature od preko četiri stepena Celzijusa do kraja veka, uz ogromne negativne efekte. Među njih ubrajamo duže suve

periode i manjak padavina, izostanak snegova, produženo trajanje i učestaliju pojavu vrelih talasa, kao i više poplava. Da stvar bude još gora, postoji trend preseljavanja suptropske klime na sever Zapadnog Balkana, što iza sebe ostavlja duge periode vrućine i suvo vreme, uz negativan uticaj na poljoprivredu i ekonomiju [2].

Prema Evropskoj agenciji za životnu sredinu [3], u Srbiji ima oko 3.500 nelegalnih deponija, dok se kao jedan od glavnih razloga za tako veliki broj divljih deponija navodi nedostatak usluge odnošenja smeća u udaljenim oblastima. Na Kosovu je slična situacija. Naime, procenjuje se da na Kosovu ima zapanjujućih 2.500 ilegalnih deponija, iako je Kosovo daleko manje površine u poređenju sa Srbijom. U svetlu tih podataka, jasno je da region mora da stremi politikama održivog razvoja, koje uključuju velike investicije u zaštitu životne sredine. To se, ipak, ne može ostvariti na nivou jedne zemlje jer utiče na sve istovremeno i na isti način. Ekologija je pitanje koje prevazilazi državne granice kao i etničke razlike, istorijske i kulturne kontekste.

Ovo zahteva bolju međusobnu povezanost energetske sistema kako bi se smanjila emisija ugljen-dioksida i pospešila energetska tranzicija, što zemlje pojedinačno ne mogu postići ako teže autarkiji i sprovode nacionalističke ideje u energetske sektoru. Tranzicija prema obnovljivoj energiji iziskuje neke preduslove, kao što je stvaranje međusobne mreže koja obuhvata sve zemlje kako bi se vršila razmena energije iz obnovljivih izvora na većim razdaljinama sa nižim cenama. To omogućava balansiranje i prevazilaženje problema sa prekidima u snabdevanju zahvaljujući širem geografskom obuhvatu obnovljivih izvora, čime se povećava prekogranična saradnja. Ovaj proces EU podstiče putem Energetske zajednice čije su članice i Srbija i Kosovo. Osim toga to je ekonomski argument za zajedničko delovanje koje bi imalo i političke implikacije. Prepreke bi se timemogle prevazići, kako bi se zajednički išlo napred i ostvario napredak u energetske tranziciji, zaštiti životne sredine i klime, uz povećanje investicija i benefita na lokalnom nivou, naročito stvaranjem radnih mesta u sektoru obnovljivih izvora energije i sektoru energetske efikasnosti.

Zaštita životne sredine svakako je šira tema, višedimenzionalna i multisektorska, te uključuje vrlo širok dijapazon deoničara poreklom iz različitih nacija i naroda. Zaštita životne sredine je relativno nova tema u regionu, ali uz ekonomski napredak i značaj zaštite životne sredine raste. Ovaj sektor pruža nove mogućnosti za formiranje građanstva koje je svesno, da se stvori međusobna interakcija, trgovina, ekološka i kulturna razmena, posete i učenje, što će sve pozitivno uticati na razvoj obe strane. To takođe utiče na razgradnju zastarelih uverenja zasnovanih na nacionalističkim idejama i politici. Stoga se zaštita životne sredine može se posmatrati kao zajednički imenitelj za prevazilaženje etničkih podela i antagonizama, kao mehanizam za premošćavanje razlika između naroda i prostor za razmenu kulturnih i personalnih iskustava, stvaranje veza i umrežavanje, uključujući i ekonomske veze. Zaštita životne sredine postaje tako ključna aktivnost, jer ljudi postaju ekološki svesniji i međusobne razlike ostavljaju postrani, u svetu u kojem je nacionalna pozadina još uvek od presudnog značaja. To što svoje etničko ili kulturno nasleđe ne uzimaju u obzir, predstavlja prekretnicu u mnogim slučajevima ekološkog aktivizma koji su se desili na Šar-planini, poput onih u opštini Štrpce i selu Župa u opštini Prizren. Tu su iznikli društveni pokreti prirodno, bez političkog uticaja, započeti na građanskoj osnovi koja može regionalno uticati na poboljšanje odnosa Kosova i Srbije.

Ekološki aktivizam u Opštini Štrpce

Izgradnja pet malih hidroelektrana na lokalnoj reci Lepenac ujedinila je lokalne zajednice, Albance i Srbe, pa su se udružili stanovnici sela Bitinje, Drajkovce, Brezovica i Štrpce, u protestu protiv kompanija koje su gradile hidro elektrane, kako bi zaustavili te projekte koji bi razorili korita reka i sprečili ih da koriste vodu i druge prirodne resurse. Tokom protesta, Srbi i Albanci nosili su slogane poput „Bez vode život se ne može nastaviti“ [4]. Do toga je došlo jer se za potrebe malih hidroelektrana voda gura u cevi, odlazi u turbine za

proizvodnju energije, čimese smanjuje količina vode na raspolaganju lokalnoj zajednici.. Ovo pokazuje kako zajednička borba za ekološku pravdu i ekološka ljudska prava stvara čvrsto i moćno zajedništvo. Štaviše, zaštita životne sredine očigledno može da bude sredstvo za prevazilaženje manjka komunikacije, stereotipa i predrasuda između Srba i Albanaca, kao u slučaju gradnje hidroelektrane u oblasti Šarplanine na Kosovu, gde su se dve zajednice udružile u opštem pokušaju da se spreči šteta koja bi im bila naneta gradnjom HE [5]. Slično tome, više od 1.200 stanovnika oblasti gde je Matkos gradio hidroelektranu potpisalo je peticiju. „Taj spor ujedinio je lokalne etničke srpske i albanske zajednice protiv uništavanja prirodne sredine. Zato je vlada morala da poštuje ljudska prava i prava ljudi na učešće u odlučivanju i pristup pravdi“ [6]. Bilo je takođe i okršaja protestanata i policije, kao i eskalacije protesta. Tri osobe su uhapšene a desetine su se nagutale suzavca [7]. Negodovanje zajednice zbog hidroenergije i protesti počeli su 2015, a konfrontacije koje su od tad trajale ujedinjavale su ljude u zajedničkim akcijama.

Ovo se može smatrati dodatnim dokazom važnosti životne sredine koja se mora dalje razviti kako bi se stvorilo ekološki svesno građanstvo, na koje ne utiče nasleđeistorijski dugotrajnih konflikata i polarizacije između dve etničke grupe, koji su kulminirali tokom tragičnih devedesetih godina prošlog veka. Kako bismo učili od prošlosti, poboljšali sadašnjost i gradili zajedničku budućnost, jako je važna komunikacija među ljudima. Ona je već omogućena setom sporazuma koji olakšavaju saradnju Kosova i Srbije, međutim važan aspekt ove saradnje mora da bude primena Energetskog sporazuma, i pokretanje drugih konkretnih zajedničkih projekata poput razmene i trgovine energijom, uključujući saradnju u upravljanju otpadom, razmenu iskustava i ideja, zaštitu šuma i konkretne zajedničke projekte zaštite od zagađivanja vode i vazduha. Sve se to može pokrenuti razmenom grupa eksperata iz specifičnih sektora.

Upravo će ti međupersonalni odnosi, sastanci i razgovori sa običnim ljudima, pokazati i jednima i drugima koliko smo slični,

da smo u osnovi jedno, da podele među nama nisu ništa drugo do irelevantni koncepti iz prošlosti. Ali sa njima se moramo boriti i prevazići ih. Putovanje sa jednog na drugo mesto i praktična razmena su jedan način da se to postigne. Iako je to postepen proces, njegov uticaj je dugoročan, ne samo na ličnom i profesionalnom planu, već takođe i društveno i politički. Ovo može dovesti do produženih i održivih međupersonalnih i međudržavnih odnosa.

Izgradnja održive, zdrave životne sredine i dugoročnog mira spor je proces: potrebno je vreme kao i zdravo institucionalno i ekonomsko okruženje. Ekonomski i ekološki napredak idu ruku pod ruku. Priroda i životna sredina su od najvišeg značaja za rast privrede jer sadrže resurse neophodne za proizvodnju usluga i dobara potrebnih za rešavanje posledica koje nastaju pri njihovoj proizvodnji [8]. Životna sredina, dakle, može biti efikasno vezivno tkivo među dugo razdvojenim i polarizovanim zajednicama, kao što se na Kosovu nekoliko puta pokazalo. Uklanjanje svih prepreka razmeni ekspertskih grupa, posetama lokacijama, razmeni energije i energetske povezanosti, kao i podsticanje zajedničkih kapitalnih projekata kojima se štiti životna sredina, može da poboljša interakciju između dve zemlje, čak i više od toga - može pomoći normalizaciju međuetničkih odnosa i izgradnju dugoročnih veza i prevazilaženju starog mentaliteta. Snažna saradnja na obostranu korist kroz zajednički kooperativan pristup i razmenu mogla bi dovesti do simbiotskog pristupa zasnovanog na izgradnji snažnih tačaka kod oba društva i učenju iz najboljih iskustava, zajedničkih praktičnih investicija i projekata, kao osnovi za dugotrajniji razvoj životne sredine, zdravlja i privrede. Ovo se može smatrati istinskim evropskim integracijama, putem evropskih vrednosti.

Životna sredina i saradnja u poboljšanju ekologije može se uzeti kao zajedničko tlo i jedan javni prostor za poboljšanje regionalne kooperacije i izgradnju građanskog društva. Potrebno je raditi na podizanju svesti i mobilizaciji građana različitih opredeljenja za borbu sa zajedničkim ekološkim i drugim problemima. Time bi se moglo podstaći kreiranje regionalne saradnje, deljenje najboljih praksi i

iskustava, razmenu eksperata i NVO, povećanje saradnje između dveju strana da bi se postigli značajni dugoročni rezultati i olakšavanje i ubrzavanje procesa zaštite životne sredine.

Kroz primenu zajedničke međuregionalne saradnje u sektoru životne sredine, više će se pažnje obraćati nju, što će dovesti do toga da se veći deo budžeta usmerava za životnu sredinu, pa će biti i više svesti o tome. Ovo će doprineti primenama propisa na terenu i poboljšati primenu ekološke pravde. Ali ekološka pravda mora da počne s primenom na lokalnom nivou, pokretanjem osnovnih pitanja i podizanjem na nivo politika. U tom procesu jako su važni imediji. čija je uloga da razotkrivaju ugovore i interese deoničara koji škode zajednicama i da ih tako unapred onemoguće. Treba učiti iz primera najboljih praksi kao i sličnih iskustava iz drugih zemalja i poboljšavati prekograničnu saradnju.

Životna sredina će uz sve veći ekonomski razvoj i društveno blagostanje postajati sve važnija u životima ljudi i naroda regiona. To je poznata sociološka činjenica – prioriteti će se sa osnovnih potreba premestiti na naprednije koncepte a pažnja će biti usmerena na zaštitu i kultivaciju životne sredine. To će naposljetku dovesti do unifikacije progresivnih snaga kao što su različite organizacije, intelektualci, institucije, koji će sarađivati kako bi postigli napredak u tom smislu i produbili kooperaciju, koju takođe podstiče Evropska unija. Štaviše, standardi u zaštiti životne sredine u regionu polako ali sigurno približavaju se standardima zaštite životne sredine u EU.

Važno je ubrzati neizbežni progres, a šta bi se bolje moglo uraditi za to nego doprineti stvaranju pozitivne i zdrave životne sredine koja koristi narodu Kosova i Srbije, dok bi zajednički rad pomogao da se to i ostvari. Taj proces bi najpre trebalo da vode intelektualci, aktivisti, institucije i organizacije građanskog društva koji su katalizator pozitivnih društvenih promena.

Bibliografija:

- 1] The World Bank Group – The Climate Change for the Western Balkans – 4th Turn down the Heat Confronting the New Climate Normal. Retrieved from: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/494741468189532505/pdf/98220-WP-P148173-PUBLIC-Box393168B-pdf.pdf>
- 2] Regional Cooperation Council – SEE2020 Series – Study on Climate Change in the Western Balkans Region. Retrieved from: <https://www.rcc.int/pubs/62/study-on-climate-change-in-the-western-balkans-region>
European Environment Agency, “Waste - State and impacts (Serbia)”, retrieved from: <https://www.eea.europa.eu/soer/2010/countries/rs/waste-state-and-impacts-serbia#:~:text=Serbia%20has%20164%20landfills%20that,carried%20by%20vermin%20around%20landfills.>
- 3] Prishtina Insight, ‘Without water, life cannot continue’ say hydropower protestors’, 02.07.2021. Retrieved from: <https://prishtinainsight.com/without-water-life-cannot-continue-say-hydropower-protestors/>
- 4] Reuters, F. Bytyci, “Divided Kosovo mountain village unites to fight hydropower plant”. Retrieved from: <https://www.reuters.com/article/us-kosovo-environment-protest-idUSKBN1WQ21H>
- 5] Igor Todorovic, Balkan Green Energy News, “Small hydropower plant owner sues activist Shpresa Loshaj in Kosovo* for defamation” 22.02.2021. Retrieved from: <https://balkangreenenergynews.com/small-hydropower-plant-owner-sues-activist-shpresa-loshaj-in-kosovo-for-defamation/>
- 6] Xheneta Murtezaj, Balkan Insight, ‘Kosovo Police Clash With Hydropower Protesters’, 09.10.2019. Retrieved from: <https://balkaninsight.com/2019/10/09/kosovo-police-clash-with-hydropower-protesters/>
- 7] Defra Evidence and Analysis Series - Economic Growth and the Environment; retrieved from: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/69195/pb13390-economic-growth-100305.pdf

— **Besfort Kosova** je istraživač i projekt-menadžer u Balkanskoj zelenoj fondaciji. Besfort poseduje duboko znanje o energetskim i sistemima životne sredine Kosova i Zapadnog Balkana, posebno u RES sektoru i njegovom razvoju. Master diplomu stekao je u domenu javnih politika, odnosno politika za međunarodni razvoj na Univerzitetu Duke u Severnoj Karolini, u SAD. Osnovne studije završio je na odseku za sociologiju Univerziteta u Prištini. Besfort je strastven oko prirode, planinarenja, baštovanstva, čitanja, a njegova interesovanja tiču se politika održivog razvoja, energije i pitanja životne sredine.

Socijalno-ekološki pristup saradnji Srbije i Kosova

Aleksandra Bulatović

Iako danas o Srbiji i Kosovu govorimo kao o post-konfliktnim društvima, njihove odnose već decenijama određuje niz otvorenih pitanja. Tako se generišu napetosti koje zbog svog visokog inteziteta, imaju potencijal da eskaliraju i da se transformišu u otvoreni konflikt. Pošto ne postoji definisana politika razvoja međusobnih veza, utoliko je teže tragati za odgovorima na važna pitanja za obe zajednice kao što su pitanja o energiji, bezbednosti, hrani, vodi, biodiverzitetu, upravljanju otpadom ili sanitarnim izazovima.

Svi ekološki sistemi prirodno su povezani i isprepleteni i čine kontekste za društveni razvoj, ekonomski rast i inovacije. Životna sredina pruža kontekst izvan tradicionalnih nacionalno-centričnih modaliteta odnosa koji ima potencijal za ostvarivanje kohezivnih veza koje su neophodne za prevazilaženje sukoba i uspostavljanje održive saradnje. Za transformaciju sukoba ključno je pomiriti različite perspektive koje akteri imaju. Fokusiranjem onog što oni rade i razumevanjem njihovih razloga da tako postupaju, stvaraju se uslovi za kreiranje odnosa u kojima je moguće zaštititi specifične potrebe i ciljeve i, istovremeno, zajednički doprinositi rešavanju problema životne sredine koje samostalno nije moguće rešavati.

Zdravlje građana Srbije i Kosova, a samim tim i njihova budućnost, već dugo je ugroženo zagađenjem životne sredine — od NATO

bombardovanja čije posledice ni 20 godina kasnije nisu sistematski ispitane, preko nekontrolisanog zagađenja koje stvaraju zastarele elektrane, toksičnim emisijama iz više izvora, brojnih sanitarno neuređenih deponija koje truju vazduh i zagađuju podzemne vode, neadekvatnog odlaganja industrijskog otpada, velike količine otpada koji završi u rekama, insistiranju na izgradnji malih hidroelektrana koje prete da unište reke i male slivove, sve do aktuelnih velikih zagađivača koji sa svojim prljavim tehnologijama zagađuju životnu sredinu. Sve se ovo događa neometano od institucija, jer se postojeći ekološki standardi ne poštuju [1]. Budući da su Srbija i Kosovo bili u sastavu bivše Jugoslavije, imaju gotovo isti industrijski sistem od kojeg su krenule, tako da su i njihovi sadašnji ekološki problemi slični. Životna sredina se tek sporadično pominjala u izjavama predstavnika institucija. Tek od skoro zaštita životne sredine dobija na značaju kao politička tema i utvrđuje se kao pandan “kulturi nebrige” za životnu sredinu koja je kreirana u procesu privatizacije, investitorskog urbanizma i favorizovanja stranih investicija uz subvencije. Pri tom, institucije zadužene za inspekcijski nadzor nefunkcionalne isto kao i institucije zadužene za krivičnopravno ili prekršajno procesuiranje. Zato je porast ekološkog kriminala (i u smislu učestalosti i u smislu diversifikacije) očekivan. Takođe, i na Kosovu i u Srbiji uočava se porast ekološkog aktivizma, a učestalo se održavaju protesti koji okupljaju sve više građana sa zahtevom da ih institucije zaštite od ugrožavanja životne sredine.

Nedavno osnivanje posebne jedinice za ekološki kriminal u Ministarstvu unutrašnjih poslova Srbije, kao društvena reakcija u funkciji ponovnog uspostavljanja funkcionalne zajednice, potvrđuje da postoji visok stepen saglasnosti u zajednici o tome da dela ekološkog kriminala narušavaju društvene vrednosti i time ugrožavaju zajednicu [2]. I na Kosovu se prepoznaje povezanost ekološkog kriminala sa drugim krivičnim delima, kao što su korupcija, pranje novca, falsifikovanje, prevara, falsifikovanje, čak i terorizam ili trgovina narkoticima. Međunarodna zajednica kroz programe

obuke u suzbijanju ekološkog kriminala za pripadnike institucija koji se neposredno na tome angažuju (policijski službenici, zaposleni u pravosuđu, lokalnoj samoupravi, Ministarstvu životne sredine, prostornog planiranja i infrastrukture i Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja) nastoji da osnažuje sistem prevencije i efikasnog otkrivanja i sankcionisanja ove vrste kriminala [3].

Koncept društvene otpornosti se razume kao „proces koji omogućava sistemsku promenu” koji zajednicama pomaže da se oporave od prirodnih i ljudskim delovanjem izazvanih katastrofa i sprečava dugoročne negativne ishode izazova sa kojima se suočavamo [4]. Otpornost čine funkcionalnost, prilagodljivost i transformacioni kapacitet koji se određuje kao sposobnost za kontinuiranu (re) organizaciju, transformaciju i razvoj. Socijalno–ekološka otpornost usmerava pažnju na promene okruženja i raznih sistema koji omogućavaju bolje uslove da se otpornost razvije. Kada ljudsko ponašanje izaziva pogoršavanje uslova u životnoj sredini to ugrožava samu održivost života. Otpornost obezbeđuje harmoniju i jedinstvo društvenog života, a oslanja se na društveni kapital manjih, lokalnih zajednica, kojim je moguće premosti narušene društvene odnose i na taj način transformisati i političke odnose. A lokalna perspektiva omogućava identifikovanje zajedničkih osnova za saradnju, razvijanje i implementaciju kolaborativnih inovativnih projekata. Te osnove mogu biti ili u domenu fizičke infrastrukture (vodosnabdevanje, odlaganje otpada, energija) ili se mogu odnositi na socijalnu infrastrukturu (obrazovanje, javno zdravstvo, bezbednost hrane, ekonomski rast, mogućnosti zapošljavanja itd.), pri čemu se jasno izdvaja dimenzija životne sredine kao objedinjujuća za sva ta pitanja [5].

Pošto su ekološke teme i za građane Srbije i za građane Kosova postale prioritet nezavisno od starosne dobi, političke orijentacije ili mesta stanovanja, spremnost koju iskazuju da se lično uključe u rešavanje ekoloških problema na svaki način, predstavlja osnov na kome je moguće saradivati [6]. Paradoksalno, dobar primer saradnje koja se zasniva na zajedničkom interesu i nije vezana za etničku

pripadnost daju kriminalne grupe na Kosovu i u Srbiji koje međusobno saraduju bez problema [7].

Realnosti eko-sistema usmeravaju pažnju na tokove energije, životnu sredinu i zahteve ekološke ravnoteže i bezbednosti života. Proces tranzicije koji u političkom smislu znači prelaz u demokratsko društvo, a u ekonomskim terminima uspostavljanje slobodnog tržišta, suočio je i Srbiju i Kosovo sa degradacijom i uništavanjem eko-sistema kao posledicama izvršene privatizacije koja je donela prakse nemilosrdne privredne utakmice i beskrupulozne eksploatacije prirodnih resursa koje su argumentovane lažnim izborom između 'nezaposlenosti i izostanka razvoja' i 'riskantnih slabo plaćenih poslova i zagađenja'. To je uticalo na udaljavanje solidarnosti iz središtva društvenih stavova i sentimenata koji određuju društvene prioritete i samim tim daju sadržaj i strukturu organizaciji života u zajednici. Tržišni sistem koji dobro funkcioniše zahteva postojanje posebnih socijalnih, institucionalnih, pravnih i kulturnih preduslova koje su i u Srbiji i na Kosovu u procesu izgradnje. To je omogućilo da njihove tranzicije budu obeležene pojavom patoloških društvenih fenomena poput prevara, korupcije i stvaranja monopola koje proizvode posledice u vidu ekoloških "troškova" kao što su pritisak na zdravstveni sistem i ekonomiju povećavanjem budžetskih ulaganja "naduvavanjem faktura" u tenderskim procedurama, i da se stvori budžetski deficit izbegavanjem plaćanja poreza i obavljanjem prometa na sivom tržištu [8].

I trenutne i dugoročne posledice neadekvatnog suočavanja društva sa patološkim društvenim pojavama koje se javljaju u procesu tranzicije, mogu delovati razarajuće. Država postaje zarobljena, institucije ne vrše svoju funkciju jer prestaju da isporučuju javna dobra, neformalna ekonomija cveta, a opšte dobro nestaje kao okvir postojanja zajednice. Takvo društvo obeležava asimetrija prava u kojoj pristup resursima kontrolišu malobrojni privilegovani pojedinci. Organizacija Freedom House je u svojim najnovijim ocenama u oblasti demokratske vladavine, i Srbiju i Kosovo odredila isto, kao

hibridne režime, a tranzicija iz hibridnosti kao dominantne osobine koja karakteriše prirodu političke vladavine u društvu, podrazumeva inkluzivni pristup resursima zasnovan na solidarnosti.

Političke nesuglasice između Kosova i Srbije ukazuju na značajne propuste u pravilnom upravljanju i kontroli njihove međusobne granice, posebno u osetljivom severnom delu Kosova. Većina, ako ne i svi ekološki problemi povlače za sobom sukob interesa kao vid korupcije koji predstavlja zloupotrebu ukazanog poverenja građana koji očekuju da će njihova prava i interesi biti zadovoljeni. Cilj prepoznavanja sukoba interesa je doprinos demokratskoj stabilnosti i održivom razvoju putem unapređenja standarda upravljanja, unapređenja nivoa transparentnosti i smanjenja korupcije. Zbog toga je suzbijanje sukoba interesa vid upravljanja zaštitom životne sredine, gde se pažnja usmerava na dva osnovna, često povezana dinamička procesa: snagu ekonomskih interesa u oblikovanju upravljanja prirodnim resursima i važnost diskurzivnih praksi u konsolidaciji specifičnih distribucija moći. To zahteva jake antikorupcijske institucije, bolji nadzor nad paketima podrške, otvorenije i transparentnije javne nabavke i pojačano poštovanje pravnih normi koje su usmerene na borbu protiv korupcije od strane privatnog sektora, ali i podsticanje angažovanja građana da se ponašaju participativno i odgovorno.

Organizovani kriminal koristi korupciju kao metod koji istovremeno omogućava zaštitu od krivičnog progona i obezbeđuje uslove za generisanje nezakonitog profita. Ekološki kriminal je najbrže rastući oblik transnacionalnog organizovanog kriminala koji donosi velike profite, dok, istovremeno, nosi nizak rizik u odnosu na tradicionalne oblike kriminala, a zasnovan je na specifičnoj prekograničnoj saradnji. Posledice ekološkog kriminala se prvenstveno ispoljavaju neposredno u životnoj sredini. Međutim, dugoročnije posmatrano, te posledice utiču neposredno i na ljude. Uloga građanskog društva u definisanju, onemogućavanju i sankcionisanju ekološkog kriminala moguća je putem oblikovanja političkih procesa dostavljanjem preporuka i izveštaja tokom izrade razvojnih planova ili izrade normativnih

dokumenata, ali i organizovanjem političkog učešća, otkrivanjem korupcije i kršenja ljudskih prava i zahtevanjem odgovornosti. Na prostoru Zapadnog Balkana se uočava trend smanjivanja prostora za delovanje organizacija građanskog društva, što je rezultat osobenosti hibridnih režima i nerazvijenih demokratija.

Prirodne i tehničko-tehnološke opasnosti su faktori koji značajno utiču na zdravlje, kvalitet života i eko-ambijent, kako u lokalnoj zajednici tako i na nacionalnom nivou. Za razliku od rešavanja onih pitanja koja predstavljaju veliki izazov jer traže vreme i značajnu količinu administrativnog angažovanja, rešavanje pitanja ograničenog dometa kao što je ugrožavanje životne sredine u lokalnoj zajednici može biti uspešno. U kreiranju tog uspeha se stvara poverenje između učesnika i obezbeđuje njihova posvećenost. Takvi zajednički naponi imaju za cilj da poboljšaju egzistenciju lokalnih zajednica i marginalizovanih grupa koji su često najranjiviji u odnosu na ekološke izazove.

Životna sredina koja ne poznaje granice jer je sve u prirodi je povezano, kao to što disbalans na jednom mestu ima efekte strukturnog poremećaja, upućuje na neophodnost prekogranične saradnje. Entuzijazam za prekograničnu saradnju u zaštiti životne sredine može da proizvede opipljive rezultate, jer je nivo zaštite pojedinca i zajednice, u celini, sfera u kojoj pogranična ekološka saradnja može da donese promene kao mreža saradnje koja se uspostavlja horizontalno. Tokom procesa umrežavanja, krug zainteresovanih aktera se širi, njihovi odnosi se zbližavaju, što vodi mikro ili makroregionalnom razvoju. Elementi mreže stvaraju nove veze koje su nezavisne od institucije partnera na konkretnom projektu saradnje, generišući tako nove veze i razvoj.

Prekomerno trošenje resursa i zagađivanje čovekove okoline (zemlje, vode i vazduha) vodi neposrednoj pretnji opstanku ljudi. Zato nije prihvatljiv stav da poslovno odlučivanje može zavistiti isključivo od ekonomskih kriterijuma poslovnog subjekta. Zbog složenosti ekosistema, upravljanje životnom sredinom na način koji

obezbeđuje ekološku i socioekonomsku održivost je izazovan zadatak koji podrazumeva predviđanje posledica koje svaka intervencija može doneti na različitim prostornim, vremenskim i administrativnim razmerama. Taj zadatak mora da se fokusira na promene okruženja i raznih sistema koji omogućavaju bolje uslove za upravljanje pitanjima koja prevazilaze granice pojedinačnih zajednica. Kako se procesi sukoba i saradnje često odvijaju istovremeno, prekogranična saradnja se može sagledavati ne samo kao institucionalizovana saradnja, već i kao povećanje umrežavanja ljudi koji žive na susednim prostorima u cilju saradnje koja će imati za cilj dobrobit svih aktera. (Na primer, otpadne vode koje bi trebalo tretirati, nakon prerade mogu biti korišćene od strane lokalnih farmi u svrhe kao što su proizvodnja useva ili zelena hrana za domaće životinje, tj. različite vrste hrane koje su identifikovale lokalne zajednice.)

Pošto se ekosistemi ne pridržavaju ni granica ni nadležnosti koje je stvorio čovek, niti podeljenih administrativnih odgovornosti, nijedan akter u društvu ne može efikasno samostalno upravljati čitavim ekosistemima. Takav pristup naglašava važnost saradnje u postizanju efektivnog upravljanja životnom sredinom, i, istovremeno, stvarnu i potencijalnu ulogu civilnog društva u razvoju novih oblika političke, ekonomske i socio-kulturne saradnje u okvirima „evropskog susedstva u nastajanju“. Zbog sve češćeg, raznovrsnijeg i neposrednijeg ugrožavanja životne sredine povećava se svest građana, u Srbiji i na Kosovu, o međuzavisnostima u prirodi i potrebi njenog očuvanja. Gomilanje ekoloških problema izazvalo je umnožavanje organizacija koje se bore za zaštitu životne sredine. Takvo opredeljenje nedovosisljeno govori o usmerenosti na zaštitu životne sredine koja je u skladu sa standardima Evropske unije i otvara prostor za autentično zajedničko delovanje u ovoj oblasti kako bi zaštita bila funkcionalna i omogućavala da ekonomski i ekološki razvoj ravnomerno odvijaju. Brojni ekološki protesti i aktivistički otpori uništavanju životne sredine koji sve češće dolaze u fokus javnosti potvrđuju ekologiju kao temu koja može uspešno i masovno da mobilise ljude.

Zanemarivanje potrebe za učestvovanjem različitih društvenih aktera i zainteresovanih strana u zajedničkom upravljanju životnom sredinom i suprotstavljanje interesa i uverenja među akterima i koalicijama ima za posledicu održavanje tenzija. Tome se suprotstavlja uspostavljanje kolaborativnih odnosa. Inicijative koje stvaranju odnose saradnje su u stanju da prevaziđu kritične barijere kako bi se poboljšao deliberativni i kolektivni pristup, učenje i razumevanje u oblikovanju odnosa u zajednici i među zajednicama, te dovesti i do suštinskih promena u ponašanju ljudi, unapređivanju stanja ili poboljšanju zaštite životne sredine. Uprkos znacima pozitivnog napretka, odnose Srbije i Kosova nastavljaju da opterećuju obrasci pristupa resursima koji mogu da izazovu konflikt. To bi se moglo prevazići pragmatičnim pristupom i usmeravanjem ambicija ka saradnji, izvan iskustva zapuštenih političkih odnosa koji zapravo otežavaju proširivanje odnosa sa susedima. Pošto saradnja podrazumeva postojanje društvenih mreža, prirodno se nameću prednosti stvaranja i održavanja mreža kooperativnih odnosa između više aktera. Pozitivan primer saradnje se utvrdio u opštini Štrpce budući da već godinama Srbi i Albanci koji tu žive, kroz aktivistički angažman, pokušavaju da zaustave izgradnju mini-hidrocentrala u Štrpcu [9].

Kolaborativni aranžman upravljanja podrazumeva da je on namenjen, ili se pojavio, da stimuliše saradnju između više aktera. Upravo kolaborativno upravljanje životnom sredinom nudi mogućnosti za pomirenje ovih različitih perspektiva, a umrežavanje ljudi koji žive na prostorima Srbije i Kosova, na društveno-ekološkim pitanjima, moglo bi na više nivoa da olakša ovakvu integraciju. Dobra komunikacija igra osnovnu ulogu u stvaranju veza. Ona ujedno vodi izgradnji poverenja među suprotstavljenim stranama i potencijalno, uspešnom ishodu zajedničkih aktivnosti.

Korist od uspostavljanja prekogranične i transgranične saradnje u upravljanju zaštitom životne sredine potvrđuju primeri dobre prakse u svetu, a ujedno i nude dovoljno argumenata na osnovu kojih se može zaključiti da bi to za Srbiju i Kosovo moglo biti snažan podsticaj

za uspostavljanje i razvijanje dobre saradnje i u drugim oblastima. Faktori koji podržavaju uspostavljanje ove saradnje u oblasti zaštite životne sredine su ekološki ciljevi, geografska blizina između zemalja učesnica koja se razume kao resurs i sličan ekonomski potencijal za intervenisanje u oblasti zaštite životne sredine [10].

Ekološka pitanja su uvek i ekonomska i politička jer moramo znati do koje mere možemo dalje ostvarivati naš privredni rast na račun kvaliteta životne sredine, tj. našeg zdravlja i mogućnosti opstanka. Ekološke nesreće kao događaji koji štetno utiču na životnu sredinu, pojavljuju se kao lokalni događaji, a traume koje su posledica takvih događaja su individualno iskustvo u toj lokalnoj zajednici koje ima i motivacioni potencijal. To u ovakvim situacijama socijalnu otpornost suštinski čini lokalnom, jer se temelji na akcijama pojedinaca i malih grupa ljudi koje se pokreću životnim adaptivnim sistemima koje ti ljudi imaju. Dugoročno gledano, saradnja na lokalnom nivou, i kada je neinstitucionalna, može igrati važnu ulogu u podršci politici međudržavnog dijaloga.

Kohezione politike su nacionalno orijentisane i veoma teritorijalne. Za razliku od njih, prekogranična saradnja odražava tenzije između realnih izazova nacionalne razvojne politike i težnje ka stvaranju alternativnih, teritorijalnih konteksta koji prelaze granice nacionalne politike. Prekogranična saradnja takođe može doprineti integraciji unutrašnjih tržišta Srbije i Kosova i otvorenom pristupu ka postizanju ciljeva koji definišu zajedničku održivu budućnost ovih zajednica. Koordinirane prekogranične ekološke aktivnosti podrazumevaju višestruke koristi za učesnike. One su i pokretač za prevazilaženje prepreka u široj strategiji komunikacije o izgradnji veza i saradnji koja fokusira uzajamno poverenje, fleksibilnost u pregovorima, dobro upravljenje, stvaranje i unapređivanje mogućnosti saradnje i smanjenje troškova ekološke zaštite. Kad se na ovaj način omogućava izgradnja poverenja i međusobnog razumevanja, uklanjaju se prepreke za razumevanje različitih perspektiva i podstiče se transnacionalna saradnja na rešavanju pitanja od zajedničkog interesa.

Cilj prekogranične i transnacionalne saradnje bi trebalo da bude ostvarivanje koristi od zajedničkih inicijativa u različitim ekonomskim, društvenim, ekološkim i političkim oblastima, nezavisno od aktera koji je sprovode (državni, privatni ili civilni sektor). „Modeliranjem zajednice” kroz nove oblike interakcije, kako institucionalne tako i neformalne, sugerise se veća isplativost javnih investicija, koristi ekonomska komplementarnost, proširuje obim strateškog planiranja a ujedno se i direktnije i efikasnije rešavaju problemi životne sredine.

Bibliografija:

- [1] Katarina Stevanović. BBC, "Srbija i zaštita životne sredine: Ekološke katastrofe sa kojima smo dočekali novu godinu" 02.05.2022. Pristupljeno putem: www.bbc.com/serbian/lat/balkan-55601907
- [2] Politika, "MUP formirao jedinaciju za borbu protiv ekološkog kriminala" 30.04.2022. Pristupljeno putem: www.politika.rs/sr/clanak/506160/MUP-formirao-jedinicu-za-suzbijanje-ekoloskog-kriminala.
- [3] Organisation For Security and Co-operation in Europe, "OSCE Mission supports Kosovo in the fight against environmental crime", 09.05.2022. Pristupljeno putem: www.osce.org/mission-in-kosovo/507920.
- [4] Chemonics, "Cross-Border Community Resilience Activity" 03.05.2022. Pristupljeno putem: <https://chemonics.com/projects/re-enforcing-resilience-in-communities-across-borders/>
- [5] Teresa Fajardo del Castillo (2015) The EU's promotion of environmental protection in Kosovo: A Case Study on the Protection of the Environment through Criminal Law in Kosovo 03.05.2022. Pristupljeno putem: www.ecologic.eu/sites/default/files/news/2015/efface_the_eus_promotion_of_environmental_protection_in_kosovo_revised.pdf
- [6] Heinrich Böll Fondacija, Beograd "Rezultati i istraživanja javnog mnjenja o životnoj sredini i ekologiji u Srbiji!" 30.04.2022. Pristupljeno putem: <https://rs.boell.org/sites/default/files/2021-12/Istra%C5%BEivanje%20final-converted.pdf>; Organisation for Security and Co-operation in Europe, Procena uticaja: akcioni timovi za bezbednost na Kosovu, 03.05.2022. Pristupljeno putem: www.osce.org/files/f/documents/e/9/36377.pdf, 30 31.
- [7] RTV CG "Kriminalne grupe na Kosovu i u Srbiji ne priznaju etničku pripadnost" 05.05.2022. Pristupljeno putem: www.rtcg.me/vijesti/region/337863/kriminalne-grupe-ne-priznaju-etnicku-pripadnost.html.
- [8] E. Gamberoni, C Gartner, C. Giordano, P. Lopez-Garcia (2016) "Is corruption efficiency-enhancing? A case study of nine Central and Eastern European countries". European Central Bank Working Paper Series, 1950/August; M. Popović (2005) "Vrste korupcije ekonomske posledice". U: D. Radovanović, A. Bulatović Korupcija, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 219 242.
- [9] TV N1 "Srbi i Albanci zajedno protiv MHE na Kosovu" 30.04.2022. Pristupljeno prema: <https://rs.n1info.com/vesti/a573045-srbi-i-albanci-zajedno-protiv-mhe-na-kosovu/>.
- [10] Khmeleva, G.A.; Kurnikova, M.V.; Nedelka, E.; Tóth, B.I. (2022) "Determinants of Sustainable Cross-Border Cooperation: A Structural Model for the Hungarian Context Using the PLS-SEM Methodology". Sustainability, 14, 893.

— **Aleksandra Bulatović**, SJD, radi pri Institutu za filozofiju i društvenu teoriju na Univerzitetu u Beogradu. Aleksandrina istraživanja fokusiraju se na nekonvencionalne i manje sigurnosne pretnje (pre svega korupciju i organizovani kriminal), praktičnu etiku (naročito razvoj etike u sigurnosnom sektoru), međunarodno kriminalno pravo, regionalnu bezbednost i ljudska prava. Trenutno, njeno najveće interesovanje je u polju ljudske sigurnosti u kontekstu postizanja optimalnog kvaliteta života. Njene najskorije publikacije su: Crna ekonomija i crnodruštvo (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2021), Otpornost: asimetrija makro-dikusa i mikro-praksi (Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2019), i "Well-Being as key matter of philosophical reflection and practice" (U: Roth, M. Hein, E.(eds.) Philosophische Praxis 6: Philosophiere! Konstanz: Hartung-Gorre Verlag).

Prevazilaženje etničnosti: Vizija socijalnog građanstva na Zapadnom Balkanu?

Gezim Krasnići

Uvod

Građanstvo [1] je u modernom svetu i političkom poretku centralni koncept i institucija. Ono predstavlja osnovnu vezu koja spaja individuu/građanina sa jednom (ili više) država/politika. Ono što je važno jeste da je građanstvo povezano sa pravima (i obavezama) koja proističu iz članstva u jednoj političkoj zajednici. Ili kako kaže Hana Arent, građanstvo je pravo da se imaju prava. To je višedimenzionalni koncept koji obuhvata a) pravno-legalni status koji povezuje individuu sa državnim uređenjem; b) skup zakonskih prava i obaveza (građanske slobode, pravo na demokratsko uređenje, obrazovanje, zdravstvo); c) skup dužnosti, vrednosti i običaja koji podržavaju demokratsko samoupravljanje; d) kolektivni identitet [2].

Proteklih decenija, različite ranjive grupe i manjine dovele su u pitanje „mit“ o etničkoj ili kulturnoj „neutralnosti“ liberalnog građanstva, na taj način zahtevajući prevrednovanje veze između države, građanstva i etničke/kulturne/nacionalne pripadnosti. Ovo je na nivou standarda često bilo artikulisano kao borba za „priznavanje različitosti“ u formi prava specifičnih za određenu grupu [3]. Na Balkanu je takođe postojala rastuća tendencija promovisanja prava

specifičnih za grupu i multikulturno građanstva kao rešenje za pitanja etničkih, verskih i jezičkih manjina i integracije dijaspora.

Jednim delom, ovo je posledica činjenice da je koncept prava specifičnih za grupu često smatran univerzalnim lekom za sva konfliktima opterećena multietnička društva i zemlje, kao što su ona na postkomunističkom Balkanu. I pored toga, praksa dominacije i (delimičnog ili potpunog) isključivanja različitih grupa (etničkih, verskih, jezičkih, rasnih, polnih) iz građanstva ostaje sporno pitanje. U nekim slučajevima, primena prava specifičnih za grupu u podeljenim društvima perpetuirala je etničke razlike i povećala nejednakost grupa umesto da doprinese postizanju jednakosti za ranije ugrožene grupe. Dakle, osnovno pitanje debate o građanstvu je: kako da pomirimo neophodnost posedovanja zajedničkih vrednosti i postojanja nacionalne solidarnosti u modernim demokratskim društvima, sa jedne strane, i težnju ka individualnim i/ili pravima specifičnim za grupu, sa druge strane?

U ovom radu usredsredićemo se na pitanje građanstva istražujući neke njegove ključne dimenzije i načine na koji se koristi u kontekstu postojećeg spora Kosova i Srbije. Preciznije, diskutovaćemo o nekim od ključnih zakonskih i političkih činilaca koji utiču na različito (građansko) razumevanje i viziju građanstva na Kosovu i u Srbiji, kao i u širem regionu Balkana. Prvi faktor tiče se čestih promena granica i transformacija države kao i njenog rastakanja što je dovelo do situacije u kojoj političke i etničke granice ostaju „nekongruentne“.

Drugo, po samoj svojoj prirodi, građanstvo je i inkluzivno i ekskluzivno. Drugim rečima, moderni principi inkluzije blisko su povezani sa oblicima etničke i nacionalne isključivosti. Treće, u regionu je građanstvo hijerarhijsko pitanje što dovodi do primetne protivrečnosti između ideala liberalne države povezane sa specifičnostima grupe i institucionalizovanim formama specifičnog građanstva, i realnosti nekih (etničkih/nacionalnih) grupa koje su privilegovane u odnosu na druge. Četvrto, zbog toga što Srbija ne priznaje Kosovo, postoji značajno, iako formalno, preklapanje srpskog

i kosovskog režima građanstva. Kao rezultat toga, pojava alternativnog shvatanja građanstva nemoguća je bez značajne demokratizacije u obe zemlje.

Politika građanstva i narodnosti na Balkanu

Česte promene granica i transformacija država tokom (nasilnog) raspada zemlje u proteklih 30 godina suštinski su uticali na građanska prava pojedinaca što je često dovelo do političkih pritisaka, materijalnih gubitaka, prisilne migracije, nasilja i gubitka ljudskih života. Štaviše, uprkos sistematskim kampanjama nasilnog etničkog čišćenja i genocida preduzetih pod izgovorom ideje o „velikoj i etnički čistoj državi“, što je rezultiralo znatnom etničkom homogenizacijom država naslednica bivše Jugoslavije, trenutna situacija je takva da političke i etničke granice ostaju „nekongruentne“. Zauzvrat, to je poslužilo kao konstantan izvor mobilizacije nacionalizma, prevladavanja politike isključivosti i političke vizije koja etničkoj homogenosti pridaje vrhovni značaj.

Nerešeno pitanje državnosti i konflikt između Srbije i Kosova je najočiglednija i najvažnija manifestacija toga. U obe zemlje državno uređenje je sporno i tako će i ostati sve dok se ne postigne obostrano prihvatljivo rešenje. Postojeći spor Kosova i Srbije je u stvari simptom šireg i fundamentalnijeg problema u regionu. Naime, uvreženo je mišljenje – podjednako podržavano od glavnih partija i političara – kako su sadašnje granice „veštačke“ i „privremene“. Obnovljeni razgovori o velikom prekrajanju mapa u regionu bivše Jugoslavije i crtanju granica duž etničkih linija ili pozivi na stvaranje „srpskog sveta“ [4] najočiglednije su manifestacije takve ideje. Ne samo što sluti na obnovu konflikta u regionu, propagiranje takvih ideja takođe je direktan napad na sam koncept građanske države zasnovane na principima jednakosti prava svih članova državne zajednice bez diskriminacije ili ugrožavanja prava manjina.

Nacionalizam je u tom kontekstu važan ne samo kao sredstvo političke mobilizacije i sile, već, što je još važnije, za razumevanje stanja svesti nacije. Kako tvrdi Brubejker, na politike građanstva posebno utiče shvatanje nacije. Ili Brubejkerovim rečima, postoji napetost između dva različita shvatanja nacije: teritorijalno i političko (francuski model), gde se nacija uzima kao politička činjenica, ili etničko-kulturno (nemački model) gde se nacija uzima kao etničko-kulturna činjenica [5]. Kada je Balkan u pitanju, nacija se primarno percipira u etničkom i kulturnom smislu. To shvatanje je često oblikovalo politiku građanstva u pojedinim državama regiona.

Rezultat toga u praksi je da, uprkos usvajanju formalno inkluzivnih propisa, sa ili bez međunarodnog uticaja, postoji tendencija da se građanstvo poistoveti sa nacionalnošću, čime se otvaraju razna pravna i politička pitanja i tenzije. Na primer, režim srpskog građanstva postao je etnocentričniji tokom godina. To je išlo ruku pod ruku sa jačanjem nacionalizacije (i regionalizacije) političkog i javnog prostora (npr. „posrblijanje“ državnih simbola, nacionalnih praznika, školskog programa i sl). U slučaju Kosova, iako sadašnji režim građanstva nema snažnu etničku crtu što je u velikoj meri zasluga međunarodnih faktora, u praksi mnogi od njegovih ključnih faktora variraju od nedominantnih prava zajednice do državnih simbola koji su i dalje opterećeni političkim faktorima (uključujući elemente iz vladajuće partije), kao i značajnih delova društva koji su „nedovoljno albanski“ ili ne uspevaju „na pravi način“ da predstave etničku kompoziciju Kosova. Očigledno, nedovršena državnost i etničko shvatanje nacije ostaju glavna prepreka na putu ka pojavi drugačijeg oblika građanstva.

Određivanje granica inkluzije i socijalnog isključivanja

Drugi problem tiče se suštinski isključive prirode građanstva. U samoj svojoj prirodi, građanstvo je i inkluzivno i isključivo. Drugim rečima, moderni principi inkluzije blisko su povezani sa etničkom

i nacionalnom isključivošću [6]. Dakle, čak i u najdemokratskijem kontekstu, režimi građanstva imaju konačne granice koje razdvajaju one unutar i one izvan njih. Između državljana i nedržavljana. Između onih sa punim pravom građanstva i migranata/privremenih rezidenata. Shodno tome, politika povlašćenog članstva široko je zastupljena u Evropi i šire [7]. Bez obzira na pravnu definiciju, državom u većini slučajeva upravlja i dominira društveno jezgro zajednice, bilo da je to „titularna nacija“ „većina“, „sržna etnička grupa“ itd. Ovo često vodi u političku, ekonomsku, socijalnu i kulturnu marginalizaciju i čak diskriminaciju, koja može biti pravna, institucionalna i/ili praktična.

U pogledu veza Kosova i Srbije, Albanci iz Preševske doline/ sa juga Srbije (Preševo, Bujanovac, Medveđa) primer su dvostruko socijalno isključene manjine. Prema procenama, više od 10.000 Albanaca iz Preševske doline danas živi na Kosovu, od kojih mnogi nemaju legalno boravište ni državljanstvo Kosova, pa ostaju u limbu. Ovakva situacija pogoršana je srpskom praksom „pasivizacije adresa“ ljudi za koje se tvrdi da više ne žive na adresama na kojima su prijavljeni. Prema Helsinškom odboru za ljudska prava u Srbiji, ne samo da se takvom praksom suspenduju građanska prava Albanaca u Srbiji, već je to „jedna vrlo specifična mera administrativnog etničkog čišćenja“ [8]. Sa druge strane, zbog nedostatka preferencijalnih etnički odredbi u kosovskom zakonu o državljanstvu, mnogima je državljanstvo Kosova nedostupno čak i nakon decenije života na tom prostoru [9].

Šire posmatrano, odbijanje/nemogućnost Srbije da prihvati nezavisnost Kosova, s jedne strane, i njeno održavanje institucija u oblastima na Kosovu koje naseljavaju Srbi, sa druge, predstavljaju glavni pravni problem u smislu njenog režima inkluzivnosti/isključivosti kada je građanstvo u pitanju. Iako Srbija smatra celo Kosovo delom svoje teritorije, praktično je, ako ne i pravno, isključila kosovske Albance iz svog društvenog uređenja i građanstva. Namerno isključivanje skoro dva miliona „građana Srbije“ (barem

iz srpske perspektive), etničkih Albanaca, prikazuje srpski režim građanstva kao visoko isključiv a njen politički sistem kao jedan „etnokratski režim“ [10] gde sistemom upravlja određeni etnos u svoju korist.

Preovlađujuća hijerarhija građanstva

Sam globalni poredak sastoji se od hijerarhije država sa različitim nivoom moći, koje formiraju hijerarhijski sistem nacionalnih država. Prema Kaslu, različita moć država odražava se na sličnu hijerarhiju prava i sloboda naroda svake od njih: hijerarhijsko građanstvo [11]. Hijerarhijsko građanstvo rezultat je institucionalizovanih formi diferenciranog građanstva u kombinaciji sa realnošću na terenu koja daje prednost jednoj grupi u odnosu na ostale. Građanstvo je na Zapadnom Balkanu hijerarhijsko zbog приметnog neslaganja između ideala liberalne države slepe za karakteristike grupe, i institucionalizovane forme specifičnog građanstva, a neke (etničke/nacionalne) grupe privilegovane su u odnosu na druge. Čak i ako ljudi i grupa imaju određena prava na papiru, mnogima manjkaju prilika i sredstva da ta prava zaista i uživaju.

Zbog postojećeg spora, kao i zakonskih odredbi, socio-političke realnosti, demografije, regionalnih pokretačkih faktora i uticaja krvnih veza na politike, i u Srbiji i na Kosovu građanstvo je hijerarhijsko. Kao što sam tvrdio i na drugom mestu [12], na osnovu trenutnog zakonskog okvira i socio-političke situacije, poredak grupa u kosovskoj hijerarhiji građanstva je sledeći: 1) Albanci – sržna (dominantna) zajednica; 2) Srbi – sržna nedominantna zajednica; 3) Srbi sa severa Kosova – srž „sržne nedominantne“ zajednice; 4) Turci – poluperiferna zajednica; 5) Goranci i Bošnjaci – neodređene periferne zajednice; 6) Crnogorci i Hrvati – neprepoznate zajednice; 7) Romi, Egipćani i Aškalijske (RAE) – nevidljive zajednice. U ovo nisu ubrojane srpske i druge nealbanske izbeglice koje zakonski imaju prava na kosovsko državljanstvo, ali im ono ostaje uskraćeno zbog nemogućnosti/nespremnosti da se vrate.

I srpski režim građanstva takođe je hijerarhijski. U njemu se striktno razlikuju tri kategorije građana. Prva uključuje prave legalne rezidente Srbije. U drugu kategoriju spadaju etnički Srbi sa prebivalištem na Kosovu kojima su izdati pasoši za koje im trebaju vize (izdaje ih posebni direktorat MUP Srbije). Treća kategorija uključuje sve stanovnike Kosova, i kosovske Albance koji su nominalno građani Srbije, ali u praksi im je uskraćeno srpsko državljanstvo [13]. Očevidno, postojeći kompleksni sastav doveo je do pojave diskriminatorne prakse pri kojoj su značajnom broju ljudi i na Kosovu i u Srbiji uskraćeni benefiti građanstva koje uživaju svi drugi građani.

Preklapanje režima građanstva i izazov demokratizacije

Kao što smo prikazali, zbog postojećeg spora oko statusa Kosova postoji značajno, iako formalno, preklapanje režima državljanstva Kosova i Srbije [14]. Prošlo je više od 20 godina od kraja rata na Kosovu, a međuetnička institucionalna i praktična segregacija ostaje glavni problem na Kosovu. Iako je bilo značajnog napretka u pogledu političke i institucionalne integracije nealbanskih zajednica, u zdravstvenom i obrazovnom sistemu i dalje je segregacija zastupljena skoro u potpunosti. Ona je od 1999. i institucionalizovana, pa tako kosovski sistem svoje usluge pruža albanskoj zajednici i nedominantnim zajednicama (Turcima, Aškalijama, Egipćanima i Bošnjacima), a mreža institucija Republike Srbije pruža usluge srpskoj zajednici, ali i drugim zajednicama, uključujući Rome, Gorance, Crnogorce i Hrvate.

(Ko)egzistencija dva odvojena institucionalna okvira i de fakto dualni suverenitet (barem na severu Kosova) predstavlja značajan praktičan izazov, naročito za kosovske Srbe, u smislu participiranja u demokratiji, nadležnosti i građanskih prava i obaveza. To izaziva ozbiljne nedoumice u pogledu prvenstva izbora (kosovskih ili srpskih), ali i kada se radi o obavezama državljana prema lokalnim i/ili centralnim institucijama Kosova. Zbog svega toga je pojava jednog alternativnog shvatanja građanstva nemoguća bez obostranog

priznavanja i značajne demokratizacije u obe zemlje. Poznato je da su nedemokratske vlasti sklone mobilizaciji i instrumentalizaciji etničke pripadnosti u susedstvu radi svojih interesa. Kako su nedavni izbori na Kosovu (2021) pokazali, uticaj vladajuće partije u Srbiji (SNS) i države predsednika Vučića prelio se na Kosovo u srpskim sredinama ograničivši tako demokratski pluralizam u tim oblastima. Pomoću kombinacije političkih ucena i patronaže, srpska lista, koja se ponaša kao franšiza SNS-a na Kosovu, stekla je monopol nad političkim životom u većinski srpskim sredinama.

Sadašnja situacija predstavlja jednu posebnu „konstelaciju“ građanstva jer je znatan broj ljudi i dalje povezan sa dva različita režima građanstva, kosovskim i srpskim. Imajući u vidu široko rasprostranjenu praksu priznavanja dvostrukog državljanstva, to ne bi trebalo da predstavlja problem per se. Međutim, kada se ima u vidu postojeći spor, sistemi koji se prepliću i nadmeću, i praktično dualni suverenitet, ometaju uživanje demokratskih prava i građanstva velikom delu stanovnika Kosova i Srbije.

Zaključak: Da li je moguća različita (društvena) vizija građanstva?

Konflikt između neophodnosti zajedničkih vrednosti i nacionalne solidarnosti u modernim demokratskim državama, sa jedne strane, i potrebe za individualno i/ili grupno diferenciranim pravima sa druge, teško je razrešiti iz obe perspektive, i konceptualno i empirijski. Kao što smo rekli, državljanstvo je u samoj svojoj prirodi hijerarhijsko i karakteriše ga dualna sposobnost da uključi ili isključi nekog. Priznavanje (prava specifičnih za grupu) i jednakost su i dalje veoma sporni, jer u mnogim slučajevima potreba manjina za grupno diferenciranim pravima nije nastala u svrhu integracije u građanstvo i društvo dotične države, već radi povlačenja, delimičnog ili potpunog, iz zajedničkog građanstva [15]. Tipičan primer za to je težnja Srbije za srpskom teritorijom i autonomijom na Kosovu, što praktično znači

povlačenje iz kosovskog sistema i građanstva i upravu drugih institucija sa različitim pravilima i simbolima.

Ali, šta je alternativa? Iako nema lakog načina da se taj spor reši, neophodna su dva preduslova kako bi se popravio kvalitet građanskih prava u regionu. Prvo, puna demokratizacija ostaje sine qua non jer manjak demokratije „počiva na slabosti koncepta 'demos', na nejednakosti građanstava, i na zakonima i politikama koje omogućavaju da jedna etno-nacionalna grupa zarobi državu“ [16]. U slučaju srpsko-kosovskog gliba, to takođe podrazumeva međusobno priznavanje u skladu sa principima saradnje i dobrosusedskih odnosa.

Drugo, Maršalova ideja o socijalnom građanstvu [17] fundamentalna je za preinačavanje ključnih konceptata poput demokratije, ljudskih prava i državljanstva u balkanskom kontekstu. Za Maršala, država blagostanja sa socijalnim građanstvom kao svojim obeležjem zaokružuje državu i zajednicu. Štaviše, to je važan preduslov za demokratsku inkluziju. Društvena inkluzija i učešće nedemokratskih institucija ne zavise samo od građanskih i političkih prava, već takođe i od socio-ekonomskih prava. U slučaju Balkana, zbog nacionalnih (nacionalističkih) i etničkih sukoba institucije su, kao i obrazovanje i socijalne službe, bili u padu i to sa ogromnim posledicama po građane. Direktno su doveli do povećane emigracije i niske stope rađanja, što je opet izazvalo velike socijalne i ekonomske posledice po ceo region [18].

Kao najvažniji preduslov za validnu demokratiju, socijalno građanstvo može biti važan izlaz iz dominantno etnocentričnih shvatanja i prakse isključivosti kod građanstva u regionu. Ovim se ne sugerise da su grupno diferencirana/manjinska prava irelevantna. Zapravo, sugerise se da se ideal podjednagog članstva u društvenom uređenju najbolje može ostvariti u jednom potpuno razvijenom demosu koje u svoj centar postavlja socijalno građanstvo. Najzad, građanstvo u pluralističkom okruženju nije samo stvar neophodnosti stvaranja „tolerantne većine i lojalne manjine“. Pre se radi o podjednakom članstvu, pravima, mogućnostima i obavezama u modernom demosu.

Bibliografija:

- [1] Važno je uočiti razliku između nacionalnosti i građanstva. U međunarodnom zakonu, pravni status građanstva obično se naziva nacionalnost i koristi se za subjekte iz različitih zemalja (bile one demokratske ili ne). Iz toga sledi da je nacionalnost uži koncept odnosno "tanja" forma građanstva.
- [2] Baubek, R. (2008). "Uživalac građanstva: ideja o tome čije je vreme došlo?", u *Delivering citizenship*. The Transatlantic Council on Migration, Verlag Bertelsmann-Stiftung. 31-48.
- [3] Taylor, C. (1994). 'Politics of recognition'. U: A. Gutman (Ed.), *Multiculturalism: Examining the politics of recognition*. Princeton University Press.
- [4] "Kritičari osuđuju ministrov poziv na ujedinjenje 'Srpskog sveta'", Al Džazira, 19 July 2021. <https://www.aljazeera.com/news/2021/7/19/critics-condemn-ministers-call-to-unite-serbian>
- [5] Brubaker, R. (1992). *Citizenship and nationhood in France and Germany*. Harvard University Press, x-xi.
- [6] Wimmer, A. (2002). *Nationalist exclusion and ethnic conflict: Shadows of modernity*, Cambridge University Press.
- [7] Dumbrava, C. (2014). *Nationality, citizenship and ethno-cultural belonging: Preferential membership policies in Europe*. Palgrave.
- [8] Helsinki Committee for Human Rights in Serbia. (2021). *Albanian Minority on Hold: Preševo, Bujanovac and Medveđa as hostages of the Serbia and Kosovo relations*. Belgrade. <https://www.helsinki.org.rs/doc/izvestaj%20presevo%20eng.pdf>
- [9] Čenaj, T. (2021) "Shqiptarët presin me vite për shtetësitë e Kosovës ose Shqipërisë" [Albanci godinama čekaju na državljanstvo Kosova ili Albanije]. Radio Evropa e Lirë/Free Europe. 28. novembar. <https://www.evropaelire.org/a/shqiptaret-shtetesia-e-kosoves-dhe-shqiperise-/31583440.html>
- [10] Yiftachel, O., and As'ad G. (2004). "Understanding 'Ethnocratic' Regimes: The Politics of Seizing Contested Territories." *Political Geography* 23 (6): 647-676.
- [11] Castles, S. (2005). "Hierarchical citizenship in a world of unequal nation-states." *PS: Political Science & Politics*, 38, 689-692.
- [12] Krasniqi, G. (2015). "Equal Citizens, Uneven Communities: Differentiated and Hierarchical Citizenship in Kosovo." *Ethnopolitics*, 14(2), 197-217.
- [13] Vasiljević, J. (2012). "Imagining and managing the nation: Tracing citizenship policies in Serbia." *Citizenship Studies*, 16(3-4), 323-36.
- [14] Krasniqi, G. (2012) "Overlapping jurisdictions, disputed territory, unsettled state: the perplexing case of citizenship in Kosovo." *Citizenship Studies*, 16(3-4), 353-366.
- [15] Magnette, P. (2005). *Citizenship: The history of an idea*. ECRP Press, 168.
- [16] Yiftachel, O., and As'ad G. (2004). "Understanding 'Ethnocratic' Regimes," 666.
- [17] Marshall, T. H. (195). *Citizenship and Social Class and Other Essays*. Cambridge University Press.
- [18] Judah, T. (2020). "Emigration and low birth rates are affecting the Balkans", *The Economist*, 17 November. <https://www.economist.com/the-world-ahead/2020/11/17/emigration-and-low-birth-rates-are-affecting-the-balkans>

-
- **Dr. Gezim Krasnići** predaje nacionalizam i političku sociologiju na Univerzitetu u Edinburgu, Ujedinjeno Kraljevstvo. Master studije iz nacionalizma završio je na Centralno Evropskom Univerzitetu (CEU) u Budimpešti, a doktorat iz sociologije stekao je na Univerzitetu u Edinburgu. Objavio je mnoštvo radova na temu izgradnje nacionalne države, nacionalizma, građanstva i religije. Jedan je od ko-urednika knjige *Nejednako građanstvo: Manjine i migranti na post-jugoslovenskom prostoru* (sa D. Stjepanovic; Routledge 2015). Njegova nadolazeća knjiga *Albanian Nationalism(s) and Power Struggles in Kosovo: The Rise of a Polycentric Nation* (Palgrave Macmillan), ispituje nacionalizam, borbe za moć, kao i stare i nove konfiguracije nacionalnih država na Balkanu, sa fokusom na Albance. Član je upravnog odbora Asocijacije za studije etniciteta i nacionalizma (ASEN) i urednik časopisa *Identities: Global Studies in Culture and Power*.

Lokalni aktivizam kao izazov etnocentričnom modelu građanstva na Zapadnom Balkanu?

Jelena Vasiljević

Uvod

Građanstvo je kompleksan pojam koji pripada političko-pravnom koliko i društveno-kulturnom registru. Ukoliko ne govorimo o kolokvijalnoj upotrebi ove reči, u značenju (reprezentativnog ili sumarnog) skupa građana ili ekonomsko-kulturnog/klasnog sloja, već o konceptu najbliže povezanom s idejama političke zajednice, i građanskih prava i obaveza [1], onda govorimo o principu koji uređuje odnose između pojedinaca i države, između pojedinaca i političkih institucija, ali i između samih građana, kao i različitih grupa koje pravni i politički sistem šire zajednice prepoznaje. Dakle, kad govorimo o građanstvu mislimo na sveukupni okvir koji određuje prava i obaveze građana, uslove i ograničenja njihovog političkog učešća, ali i o civilnoj sferi građanskog organizovanja i delovanja. Taj okvir se izgrađuje (i menja) *institucionalno* – ustavom i zakonima, zatim kroz *društvene i medijski posredovane narrative* – o tome ko (treba da) čini političku zajednicu i kako se učestvuje u njenom društveno-političkom životu, ali i *odozdo* – kroz življenu praksu građanskog života i aktivizma.

U ovom tekstu biće reči o nekim primerima aktivističkog građanstva *odozdo* koji dovode u pitanje dominantne modele građanstva kakvi se implementiraju *odozgo*, na prostoru Zapadnog Balkana. Konkretnije, u fokusu će biti primer lokalne ekološke borbe na Kosovu, u kojoj etnički Albanci i Srbi, kroz zajednički aktivizam, izgrađuju obrise jednog modela građanstva nasuprot onome koji dominira u celoj regiji, a koji etnički identitet pretpostavlja političkom. U prvom delu teksta predstaviće se nekoliko važnih teorijskih okvira i definicija koje nam pomažu da razumemo šta je građanstvo, kako se ono institucionalizuje i definiše kroz pravno-političke i narativne okvire, ali i kako može da se redefiniše i pretvori u oruđe emancipacije i otpora kroz kolektivni angažman i praksu. Zatim će se predstaviti presek situacije u zemljama Zapadnog Balkana i postjugoslovenskog prostora [2], s osvrtom na neke primere aktivističkog građanstva koji potencijalno destabilizuju dominantne etnocentrične režime građanstva. U fokusu će biti i ekološke borbe u kojima su udruženo delovali građani albanske i srpske nacionalnosti iz opštine Štrpce na Kosovu, suprotstavljajući se planovima da se na rekama u njihovoj lokalnoj zajednici izgrade mini hidro elektrane. Kroz ovaj primer će se dalje razmatrati mogućnost aktivističkog građanstva (na lokalnom nivou) da dovede u pitanje dominantni etnocentrični model koji političku subjektivnost izvodi iz etničke pripadnosti.

Kako razumeti građanstvo? Od pravno-političkog okvira do angažovane moći delanja

Naučna literatura poznaje veliki broj definicija i pristupa građanstvu, od teorijskih osvrta na republikansku i liberalno-pravnu tradiciju, preko kontraktualnih teorija, do savremenih istraživanja građanskih prava i statusa u kontekstu globalizma, multikulturalizma, manjinskih prava itd. (v. npr. Pocock 1998; Bellamy 2010; Kymlicka 1995; Soysal 1998; Joppke 2007). U ovom radu kratko ćemo se osvrnuti samo na nekoliko teorijskih okvira koji nam pomažu da razumemo ovaj pojam

istovremeno kao princip kojim se uređuju građanski statusi i prava u političkoj zajednici *odozgo*, i kao emancipatornu praksu artikulisanja političke subjektivnosti i prava *odozdo*.

Definicija *režima građanstva* (*citizenship regimes*), osim što je bila široko primenjivana upravo u kontekstu istraživanja post-jugoslovenskih društava (Koska 2012, Sarajlić 2012, Vasiljević 2011), značajna nam je zato što dovodi u neraskidivu vezu zakonodavne okvire *statusa* (državljanstvo) i političku artikulaciju *prava*:

„Ono što načelno mislimo pod 'režimom građanstva' jesu zakoni o državljanstvu, regulative i administrativne prakse koje se odnose na građanski status pojedinaca, ali i postojeći mehanizmi političke participacije. Preciznije rečeno, režim građanstva zasniva se na zakonodavstvu date zemlje koje obuhvata pitanja državljanstva, odnosno definiše korpus državljana ... i konačno, na zvaničnu i nezvaničnu dinamiku političkog uključivanja i isključivanja (Shaw and Štiks 2012: 311)“.

Dok nam ova definicija skreće pažnju na činjenicu da su statusi, prava i učešće građana u političkom životu uslovljeni administrativnim, pravnim i političkim okvirima, definicija *agendi građanstva* skreće nam pažnju na to da se figura građanina oblikuje ne samo pravno-političkim, već i narativnim normama, tačnije dominantnim diskursom:

„Agende građanstva definišemo kao normativne okvire koji propisuju koje su norme, vrednosti i ponašanja prikladna za one koji teže pripadnosti jednoj političkoj zajednici. Ove agende se bave definisanjem značenja pripadnosti na eksplicitno normativne načine koji prevazilaze konvencionalni, pravno-formalni status građanstva... Ove agende građanstva uvek podrazumevaju modele uzoritih i devijantnih građana, favorizirajući određene subjekte-građane u odnosu na druge, i predlažući načine kako da se devijantni transformišu u uzorite. (de Koning, Jaffe, and Koster 2015: 121).

Obe navedene definicije naglašavaju procese kojima se građanstvo modeluje, kojima se stvara figura *idealnog* građanina – političkim, pravnim i diskurzivnim mehanizmima. Ove definicije nam skreću pažnju na činjenicu da se građanski statusi i prava kontrolišu, oblikuju prema vladajućoj društveno-političkoj ideologiji i diskurzivnom okviru, po potrebi suspenduju ili ograničavaju. Postoje, međutim, pristupi građanstvu koji naglašavaju njegovu emancipatornu i delatnu dimenziju, naslonjeni na tradiciju republikanskog, i potom arentijanskog shvatanja po kojem su politička i građanska prava inherentna ljudskoj slobodi, te zapravo prethode političkim zajednicama, umesto da iz njih proizlaze (Arendt 1951, Balibar 2004, Rancière 2004). Definicije poput *aktivističkog* i *performativnog* građanstva naglašavaju akte ili procese *postajanja* građaninom. Oni u svom fokusu imaju borbe isključenih i marginalizovanih grupa za puno uključenje u političku zajednicu, ili napore da se građanski statusi i prava (okviri koji ih definišu) demokratizuju, prošire ili politički redefinišu.

Za Engina Isina aktivističko građanstvo odnosi se na akte – javne činove – kojima se subjekti konstituišu u građane, u one koji, prema čuvenoj formulaciji Hane Arent, imaju pravo da zahtevaju prava (Isin 2009: 371). Dok aktivni građani slede „već napisane scenarije“ – glasaju, kandiduju se, potpisuju peticije, idu na proteste itd. – *aktivistički* građani ispisuju nove scene, izražavajući svoje „pravo na prava“ na načine koji nisu predviđeni datim političkim i društvenim okvirom (ibid: 381). Sličnu tezu razvija i ideja performativnog građanstva, stavljajući težište na artikulaciju (ignorisanih, potisnutih ili nepriznatih) prava kroz kolektivni performans ili niz građanskih akcija kojima se opet podriva nametnuti „scenario“ građanskih statusa i prava (Morgan and Baert 2018) [3].

Navođenjem ova dva tipa definicija predočavamo važnost dinamičnog pogleda na fenomen građanstva: u pitanju je istovremeno i okvir koji određuje karakter i opseg statusa i prava, ali i (kolektivna) praksa kojom se izgrađuje i zahteva (nova) politička subjektivnost.

Ukrštanjem ovih perspektiva možemo da detektujemo tenzije između dominantnih građanskih režima (i agendi) s jedne strane, i zahteva aktivističkog građanstva, s druge strane. Upravo o ovim tenzijama će biti reči u narednom delu teksta gde će se predstaviti neke građanske inicijative na Zapadnom Balkanu, kao primeri aktivističkog građanstva koji dovode u pitanje dominirajući režim građanstva.

Etnos kao sudbina? Građanstvo između vladajućih okvira i otpora odozdo

Kompleksni politički i društveni procesi koji su usledili nakon raspada socijalističke Jugoslavije uticali su i na promene u pravnom definisanju korpusa građana novonastalih država. Njihovi novi ustavi i zakoni o državljanstvu oslikavali su orijentaciju ka etnocentričnom režimu građanstva (Shaw and Štiks 2012). To znači da su nove političke zajednice zamišljane (i pravno uređivane) prevashodno kao zajednice dominantnih etničkih grupa, odnosno etničke zajednice su postale osnov za izgradnju političkih zajednica [3]. Ovo se odnosi i na konsocijalne sisteme kakvi su uspostavljeni u Makedoniji, Bosni i Hercegovini i Kosovu, gde nema formalno-pravne dominacije jedne etničke zajednice, ali se sledi ideja da važna politička prava proizlaze iz pripadnosti konkretnim etničkim grupama (Orlović 2015). Ovakav etnocentrični režim državljanstva sledi logiku da su etničke zajednice primarni izvori političkih prava građana, te da država prvenstveno predstavlja *zajednicu (etničkih) zajednica* [4]. Nije potrebno mnogo objašnjavati da i dominirajući javni narativi o zajednici i građanima (*agende građanstva*) takođe podupiru ovu logiku.

Međutim, rastuća građanska nezadovoljstva i protesti u zemljama Zapadnog Balkana, u poslednjih desetak godina, svedoče o tome da građani sve više zahtevaju svoja politička prava ne kao pripadnici etničkih grupa, već kao građani koji žele odgovorne i pravedne političke institucije, usmerene na kvalitet i unapređenje svakodnevnog života. Porast protesnih aktivnosti usmerenih na javna dobra, ali i na

težnju za većim učešćem u procesima donošenja odluka, potencijalno govori o rastu građanskog angažmana koji se opire dominantnim režimima građanstva (Bieber and Brentin 2019; Pudar Draško, Fiket and Vasiljević 2020). Verovatno prvi veći protest takvog karaktera, eksplicitno usmeren protiv etnocentričnog režima upravljanja građanskim pravima, bio je takozvana Sarajevska Bebolucija iz leta 2013. godine. Tada je nekoliko hiljada građana protestovalo zbog toga što Savet ministara BiH mesecima nije mogao da prevaziđe razmirice između nacionalističkih stranaka, i da se dogovori o usvajanju zakona o matičnom broju građana [5]. Godinu dana kasnije izbili su još masovniji protesti, takozvani bosanski plenumi, koji su jasno artikulirali nezadovoljstvo zbog toga što se sve brojniji društveni problemi kooptiraju u etnopolitičke matrice dok se građani sve više isključuju iz procesa donošenja odluka (Belyaeva 2017). Na sličnom tragu bio je i protest srednjoškolaca iz Jajca tokom 2016. i 2017. godine, protiv školske segregacije koja prati bosanskohercegovački model „dve škole pod istim krovom“ – praksu razdvajanja učenika hrvatske, bošnjačke i srpske nacionalnosti koji pohađaju istu školsku ustanovu (Tolomelli 2015).

I druge zemlje regiona bile su pogođene, u poslednje vreme, talasom protesta, što onih masovnije prirode, što lokalnih, usmerenih prvenstveno na zaštitu urbanih i ekoloških dobara (Bieber and Brentin 2019). Sasvim sigurno, ne dovode svi oni u pitanje etnocentrični model građanstva – neki ga možda i slede, kao zadati „scenario“ za učešće u političkom životu – ali mnogi od njih artikuliraju ideju aktivne građanke, one koja ima „pravo da zahteva prava“, otvarajući tako puteve za drugačiju političku subjektivaciju. Oni se naročito otvaraju u lokalnim borbama, jer se oko njih okupljaju građani pogođeni konkretnim problemom, nečim što ih zajedno pogađa kao zajednicu suživota, i što im omogućava da kvalitet svoje svakodnevice (i svoje pravo na kvalitetnu svakodnevicu) artikuliraju kao političko pitanje, a samim tim i svoje zajedništvo da dožive kao građansku političku zajednicu u malom. Ove lokalne borbe tiču se odbrane urbanih dobara

– kao što je bio slučaj u Tirani, gde su građani branili svojim telima Narodno pozorište pune dve godine, ili u Beogradu, gde su protesti zbog ilegalnog rušenja u „Savamali“ bili najmasovniji od rušenja Miloševićevog režima – ali još više, u pitanju su lokalne ekološke borbe protiv zagađenja, pravljenja deponija u zaštićenim područjima, ili za odbranu reka od planiranih izgradnji mini-hidroelektrana (MHE), na koje nailazimo u čitavom regionu sve učestalije [6].

Jedna takva borba odvijala se u kosovskoj opštini Štrpce duže od pet godina. Dve reke iz ovog kraja, Kaluđerka i Lepenc, predodređene su za izgradnju mini-hidroelektrana. Prvi buldožeri pojavili su se na njihovim obalama 2015. godine – i tad su se lokalni meštani okupili prvi put, da bi svoja protesna okupljanja ponovili još najmanje 200 puta. Razloga za proteste bilo je više: pomenute reke glavni su izvor pijaće vode u ovom kraju koji pripada nacionalnom parku Šar planine; zatim, voda ovih reka koristi se za navodnjavanje polja s bobičastim voćem, što je jedna od glavnih privrednih aktivnosti lokalnih žitelja, i oni zavise od direktnog pristupa sistemu navodnjavanja; konačno, odluka o izgradnji MHE doneta je bez adekvatne javne rasprave, uz potpuno ignorisanje mišljenja i stavova lokalnog stanovništva. Opština Štrpce jedna je od srpskih enklava na Kosovu, sa selima u kojima žive i Srbi i Albanci. Svi protesti bili su organizovani zajednički, uz učešće i koordinaciju građana obe etničke grupe, a glavni adresati lokalnog nezadovoljstva bili su investitor iz Prištine – kompanija „Matkos Group“, lokalne vlasti (na čelu sa predstavnicima Srpske liste) koje su pomenutoj kompaniji izdale dozvolu za izgradnju MHE, i Ministarstvo za zaštitu životne sredine Kosova. U ovoj borbi lokalni meštani su pokazali toliku upornost i solidarnost, da godinama bageri nisu mogli da nastave dalje sa svojim radom, a 2021. godine Vrhovni sud Kosova suspendovao je dozvolu za izgradnje MHE u Štrpcu [7].

Duga borba protiv MHE u opštini Štrpce jasno je razgoltila političku stvarnost u kojoj su na jednoj strani sukoba bile lokalna vlast i državna vlast (kao i investitor), u izvršnoj saradnji, iako nominalno predstavnici dve etničke grupe koje navodno imaju suprotstavljene

interese; dok je na drugoj strani bilo lokalno stanovništvo, takođe iz obe etničke grupe, ujedinjeno realnom pretnjom po zajednički interes da imaju pristup pijaćoj vodi i da zahtevaju da se pitaju za sve važne odluke koje se tiču njihovog svakodnevnog života. Ova zajednička borba nije bila važna samo na simboličkoj ravni, ona je zadirala i u svakodnevno iskustvo, jer su pobunjeni meštani ne samo fizički združeno organizovali barikade protiv buldožera, već su jednakomerno osećali i represiju policije i lokalnih vlasti [8], a potom su i na ravne časti podelili novčanu nagradu za svoju borbu (*Democracy Award*), koju su dobili od Kosovske fondacije za civilno društvo (Kosovar Civil Society Foundation) [9].

Ka drugačijem modelu građanstva udruženim snagama

Naravno, sasvim bi bilo naivno misliti da ovakve inicijative, same, bez obzira na njihov rastući broj, mogu stvoriti okolnosti i političke preduslove da se zastupaju drugačiji režimi građanstva. Osim toga, ekološke lokalne borbe, naročito ako se vode u monoetničkim sredinama, lako postaju poprišta etno-nacionalnih simbolika i narativa u kojima se brane „naše“ reke, i zemlja „naših predaka“. Ekopopulizam je složeni fenomen (Rajković 2022) koji ne podrazumeva nužnost nacionalističke kooptacije lokalnih borbi za okoliš, ali koji svakako otkriva brojne prepreke izvlačenju direktnih pozitivnih zaključaka i preporuka za demokratizaciju i de-etno-centralizaciju građanstva iz primera lokalnih ekoloških borbi.

S umerenim optimizmom, treba skrenuti pažnju na nekoliko stvari. Lokalne borbe, naročito one koje se tiču kvaliteta svakodnevnog života, utiču na to da građani koji u njima učestvuju neposredno iskuse važnost svoje moći delovanja i svog „prava da zahtevaju prava“; one se tiču konkretnih problema koji pogađaju čitavu lokalnu zajednicu, na koje ona mora da reaguje udruženo, jačajući pritom osećaj zajedništva i deljenog (lokalnog, ali i građansko-političkog) identiteta.

Ovo je na liniji sa zastupanjem ideja municipalizma kao najefikasnijeg načina da se revitalizuje i povrati poverenje u demokratiju (Russell 2019). Činjenica da se slične lokalne borbe (naročito one vezane za ekološka pitanja i pitanja šireg učešća građanstva u procesima odlučivanja) vode u širem regionu, upućuje na potrebu za međusobnim povezivanjem, za čvršćom regionalnom saradnjom – ne između nacionalnih centara moći, već između lokalnih aktera i neformalnih organizacija građana koje povezuju životni interesi. Na taj način bi se mogla dodatno oslabiti dominacija etnocentričnih modela građanstva. I konačno, ovo je pitanje koje preseca interese građana na lokalnu, organizacija civilnog društva i delova akademske zajednice. Zagovaranjem sinergijskog delovanja ovih aktera, i zajedničkom izgradnjom normativnog pristupa ovoj temi mogli bi se napraviti značajni koraci ka režimu i agendi građanstva koja bi se decentrirala od primarnog etničkog okvira i više usmerila na aktivno učešće u lokalnoj zajednici kao osnov za inkluzivni građanski identitet.

Zapisi:

- [1] Zapravo građanstvo je ovde nepotpuni i neadekvatni (ali i dalje najbolji raspoloživi) prevod engleskog pojma citizenship. Više o značenju ovog pojma, o akademskom interesovanju za probleme koji potpadaju pod citizenship studies, ali i o problemima s prevodenjem na naš jezik, videti Vasiljević 2016: 13–19.
- [2] Zapadni Balkan je geopolitička kovanica kojom se definiše prostor balkanskih zemalja koje još uvek nisu postale deo Evropske unije: Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Kosovo, Makedonija i Srbija. Društenopolitičku situaciju većine ovih zemalja svakako boji i činjenica da imaju zajedničku jugoslovensku prošlost.
- [3] Primeri koje Isin i Morgan i Baert navode uključuju npr. proteste ljudi „bez papira“ u Francuskoj (sanspapiers) ili akcije koje je sprovodio pokret Crne Svesti u Južnoafričkoj republici (Black Consciousness Movement) u kojima su grupe ljudi koji nemaju građanska prava, ili kojima su ta prava bila značajno ograničena, sprovodili javne manifestacije kao da uživaju sva građanska prava, artikulišući svojim performansima činjenicu da oni jesu deo političke zajednice iako im to formalno nije priznato.
- [4] Ovo je važno i u slučaju Srbije, u kojoj je Ustav iz 1990. godine nominalno bio „građanski“, ali su politike i prakse sprovođenja zakona pratile etnocentrični princip. Novim Ustavom iz 2006. godine i izmenama zakona o državljanstvu (i uvođenjem zakona o dijaspori), „etniifikacija“ političke zajednice samo se učvrstila. Za specifičnosti slučaja Srbije u ovom smislu, v. Vasiljević 2011.
- [5] Na koji način to vodi diskriminaciji građana koji se ne identifikuju kao pripadnici konstitutivnih etničkih zajednica, ili im ne pripadaju, najbolje znamo iz primera Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine, v. <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-96491%22%5D%7D>
- [6] Posledica neusvajanja tog zakona bila je da novorođena deca nisu mogla da dobiju svoje matične brojeve, samim tim ni bilo kakva građanska dokumenta. Zbog nemogućnosti da dobije pasoš i započne hitni lekarski tretman u Nemačkoj, tromesečna Belmina Ibišević je preminula.
- [7] V. <https://biepag.eu/article/environmental-activism-in-the-balkans-from-direct-action-to-political-subjectivity/>
- [8] <https://balkaninsight.com/2021/11/29/kosovos-top-court-suspends-hydropower-plant-water-permit/>
- [9] <https://prishtinainsight.com/20-injured-as-police-use-pepper-spray-against-protesters/>
- [10] <https://www.kcsfoundation.org/en/activity/kcsf-launched-new-civil-society-program-and-residents-of-bitu-e-poshtme-honoured-with-the-democracy-award/>

Literatura:

- Arendt, H. (1951). *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace & Co.
- Balibar, E. (2004). Is a Philosophy Of Human Rights Possible. *South Atlantic Quarterly* 103(2-3): 311–322.
- Bellamy, R., and A. Palumbo (eds.) (2010). *Citizenship*. Surrey: Ashgate Publishing Limited.
- Belyaeva, N. (2017). Citizen plenums in Bosnia protests: Creating a post-ethnic identity. In E. Arbatli and D. Rosenberg (eds.), *Non-Western Social Movements and Participatory Democracy*, Springer, Cham, 115–138.
- Bieber, F and D. Brentin (2019). *Social Movements in the Balkans*. Routledge.
- de Koning, A., R. Jaffe and M. Koster (2016). Citizenship agendas in and beyond the nation-state: (en)countering framings of the good citizen. *Citizenship Studies* 19(2): 121–7.
- Isin, E. (2009). Citizenship in flux: The figure of the activist citizenship. *Subjectivity* 29: 367–388.
- Joppke, C. (2007). Transformation of Citizenship: Status, Rights, Identity. *Citizenship Studies* 11(1): 37–48.
- Koska, V. (2012). Framing the citizenship regime within the complex triadic nexuses: the case study of Croatia. *Citizenship Studies* 16(3-4): 397–411.
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press.
- Morgan, M. and P. Baert (2018). Acting out ideas: Performative citizenship in the Black Consciousness Movement. *American Journal of Cultural Sociology* 6(4): 455–498.
- Orlović, S. (2015). Consociational experiments in the Western Balkans: Bosnia and Herzegovina and Macedonia. *New Balkan Politics* 17: 29–50.
- Pocock, J. G. A. (1998). The ideal of citizenship since classical times. In G. Shafir (ed.), *The citizenship debates*. Minnesota: University of Minnesota Press, 31–41.
- Pudar Draško, G., I. Fiket and J. Vasiljević (2020). Big Dreams and Small Steps: Comparative Perspectives on the Social Movement Struggle for Democracy in Serbia and North Macedonia. *Southeast European and Black Sea Studies* 20(1): 199–219.
- Rajković, I. (2022). The people against Rio Tinto: three ecopopulist lessons for the Balkan Left, <https://lefteast.org/tag/ecopopulist-movement/>, last accessed on April 20 2022.
- Rancière, J. (2004). Who is the Subject of the Rights of Man?. *South Atlantic Quarterly* 103(2–3): 297–310.
- Russell, B. (2019). Beyond the local trap: New municipalism and the rise of the fearless cities. *Antipode* 51(3): 989–1010.
- Sarajlić, E. (2012). Conceptualising citizenship regime(s) in post-Dayton Bosnia and Herzegovina. *Citizenship Studies* 16(3-4): 367–381.
- Shaw, J and I. Štiks (2012). Citizenship in the new states of South Eastern Europe. *Citizenship Studies* 16(3-4): 309–321.
- Soysal, Y.N. (1998). *Toward a Postnational Model of Membership*. In G. Shafir (ed.), *The citizenship debates*. Minnesota: University of Minnesota Press, 189–217.
- Tolomelli, A. (2015). “Two schools under one roof”. The role of education in the reconciliation process in Bosnia and Herzegovina. *Ricerche di Pedagogia e Didattica. Journal of Theories and Research in Education* 10(1): 89–108.
- Vasiljević, J (2011). Ključni elementi transformacije režima državljanstva u Srbiji od 1990. godine. *Filozofija i društvo* 22(4): 63–82.
- Vasiljević, J (2016). *Antropologija građanstva*. Beograd i Novi Sad: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Mediterran Publishing.

— **Jelena Vasiljević** je viša naučna saradnica Instituta za filozofiju i društvenu teoriju. Doktorirala je na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Akademsko uporište joj je u političkoj antropologiji i studijama građanstva. U dosadašnjem radu bavila se teorijama građanstva, politikama građanstva i državljanstva u zemljama bivše Jugoslavije, politikama sećanja i pamćenja. Trenutno se najviše zanima za teme političke solidarnosti, i aktivističkog građanstva i društvenih pokreta na Balkanu. Radila je kao istraživačica i stipendistkinja na Univerzitetu u Edinburgu i na Univerzitetu u Gracu. Autorka je monografije *Antropologija građanstva* (Mediterran i IFDT, 2016; nagrada Etnografskog instituta SANU za najbolju monografiju iz oblasti etnologije i antropologije), koautorka studije o lokalnim fondacijama (sa B. Radovanović) i studije o društvenim pokretima u Srbiji i Makedoniji (sa B. Delibašićem i S. Nikoloć). Objavila je više desetina naučnih i stručnih radova. Bila je aktivni član ekspertskeg tima BiEPAG (The Balkans in Europe Policy Advisory Group).

